

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, ІНФОРМАЦІЇ ТА
РЕГІОНАЛЬНИХ СТУДІЙ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускної кафедри
_____ Н. Ф. Ржевська
«_____» _____ 2021 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ МАГІСТРА
СПЕЦІАЛЬНОСТІ 291 «МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ,
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ»
ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОГРАМИ
«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ»

Тема: «ІСЛАМСЬКИЙ ВИКЛИК ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦІЇ)»

Виконавець: студентка 2 курсу, 207М групи, Гоголь Катерина В'ячеславівна

Керівник: д.політ.н., доц., завідувач кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Ржевська Ніна Федорівна

Нормоконтролер

_____
(підпис)

В. Ємець

КИЇВ 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СУТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ.....	7
1.1. Ідея європейської єдності.....	7
1.2. Передумови та розвиток інтеграційних процесів в Європі після Другої світової війни.....	16
1.3. Сутність європейської ідентичності.....	23
1.4. Релігійний аспект у формуванні європейської духовно-культурної ідентичності.....	28
РОЗДІЛ 2. ІСЛАМ ЯК КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ЗАГРОЗА ЗАХОДУ.....	34
2.1. Особливості ісламської цивілізації та ісламсько-християнський діалог.....	34
2.2. Іслам і глобалізація: основні тенденції взаємовпливу.....	39
2.3. Ідеологічні основи радикальних течій у сучасному ісламі.....	43
2.4. Радикальний іслам і тероризм в Європі.....	47
РОЗДІЛ 3. МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНФЛІКТ В ЄВРОПІ ЯК ПРИЧИНА КРИЗИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	52
3.1. Міграційна криза в контексті зіткнення цивілізацій.....	52
3.2. Міжрелігійні протиріччя у Франції.....	59
3.3. Європейська ідентичність в контексті міграційної кризи у Франції.....	65
3.4. Культурно-цивілізаційне майбутнє Європи та європейської ідентичності..	70
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80

ВСТУП

Європейський Союз є потужним міжнародним гравцем, культурно-історичним, економічним і політичним центром в умовах сучасного мультиполярного світового простору. Становлення єдиної об'єднаної Європи має глибокі історичні корені, що сформували ідеологічно-культурні засади європейської спільності. Підґрунтям європейського цивілізаційного об'єднання є унікальний тип ідентичності з власною системою ідентифікаційної орієнтації – європейська ідентичність. Проте все частіше підіймається питання про кризу європейської ідентичності на тлі сучасних глобалізаційних тенденцій.

Інтенсивне зростання чисельності мусульманського населення в європейських країнах, в результаті міграційних процесів, фактично розширило географічні межі ісламського світу. Як наслідок, ми є свідками «зіткнення цивілізацій» на теренах Європи. Автор цивілізаційної концепції С. Хантінгтон, підкреслюючи роль міграційних процесів в загостренні ситуації в Європі, зазначав: «Якщо демографія – це доля, то переміщення населення – це двигун історії».

Актуальність обраної теми зумовлена зміною етнічного і релігійного складу європейського суспільства внаслідок міжнародних міграційних процесів. Існує серйозна загроза поглинання іммігрантами європейських титульних націй, посилена впливом ісламських традицій, а також загостренням ситуації в багатоманітному європейському суспільстві, взаємного неприйняття домінуючих культурних ідентичностей ісламського і західного світу.

У культурно неоднорідному суспільстві європейських країн, зокрема у Франції, проблема збереження власної ідентичності на тлі впливу кардинально інших, східних культур з кожним роком стає все більш назрілою. Діяльність мусульманських громад в Європі спричиняє трансформації культурно-політичних вимірів і вектору розвитку європейської цивілізаційної ідентичності. Аналіз майбутнього Європи вимагає врахування мусульманської складової в суспільстві.

Франція є яскравим прикладом європейської держави, в якій мусульманська спільнота перетворилася на вагомий компонент соціального, культурного, економічного й політичного життя громади. При чому відстоювання мусульманами власної ідентичності часто виливається у радикальні прояви. Новини про терористичні акти останніх років у Франції лунали на весь світ, підіймаючи проблему міжнародного тероризму та терористичної загрози в Європі на новий рівень.

Підходи щодо формування та становлення ідеї європейської культурно-цивілізаційної спільноти та європейської ідентичності, як унікального типу суспільної ідентичності, – є предметом наукових досліджень значної кількості як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Цивілізаційний підхід та проблеми міжрелігійного діалогу представлені працями С. Хантінгтона та А. Тойнбі, які окреслюють природу, відмінності та рушійні сили цивілізацій. Творцями «культурологічних» концепцій суспільного розвитку і типологізації суспільства за культурно-релігійною чи інтегративною ознакою є М. Вебер, М. Данилевський. Підходи, щодо формування європейської суспільної ідентичності, розглядаються такими вченими, як Ю. Хабермас (теоретик концепції постсекулярного суспільства), Ч. Тейлор (засновник моделі мультикультуралізму), Е. Хаас (теоретик неофункціоналізму). Концепції модернізації ісламу в сучасному європейському суспільстві, в тому числі і концепції «євроісламу» розвинені такими науковцями, як Т. Рамадан та Б. Тібі. Дослідженню функціональної ролі релігійного чинника у суспільстві присвячені наукові роботи Т. Парсонса, П. Бергера, Т. Лукмана, К. Маркса.

У вітчизняному науковому просторі даний дослідницький керунок перебуває на початкових стадіях формування, оскільки поки незначний відсоток наукових праць присвячені вивченню окремих сучасних напрямів ісламу, а також дослідженню майбутніх перспектив мусульманства на європейському континенті. З огляду на європейський зовнішньополітичний вектор розвитку України, та сформоване уявлення про нашу державу як частину європейської спільноти, українській науковій думці слід приділяти більше уваги питанню

сучасного стану ісламського чинника та проблемі інтеграції імміграційних груп в європейському соціумі, оскільки це одні з визначальних факторів майбутнього розвитку Європи.

Мета роботи – виявити та обґрунтувати особливості впливу ісламського чинника на європейську ідентичність на прикладі Франції, а також спрогнозувати можливі сценарії розвитку Європи як культурно-цивілізаційної спільності.

Поставлена мета визначає необхідність вирішення низки **дослідницьких завдань**, а саме:

- здійснити історико-соціальний аналіз концептуального обґрунтування європейської єдності;
- визначити сутнісні ознаки європейської ідентичності як унікального типу самоідентифікації європейської спільноти;
- розкрити роль християнського релігійного чинника як ціннісної основи у формуванні єдиної європейської спільності;
- встановити особливості ісламської цивілізації та розкрити сутність ісламсько-християнського діалогу
- окреслити тенденції розвитку сучасного ісламу в умовах глобальних соціальних, політичних, ідеологічних і культурних трансформацій.
- показати причини радикалізації ісламу, появи та посилення його терористичних проявів, формування мусульманських спільнот в Європі;
- виявити проблеми міжрелігійного суспільного діалогу християнсько-мусульманських відносин у Франції;
- представити основні сценарії культурно-цивілізаційного майбутнього Європи та перспективи європейської ідентичності.

Об'єкт дослідження – європейська ідентичність.

Предметом дослідження є вплив ісламу на європейську ідентичність Франції.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження обумовлений специфікою досліджуваного матеріалу, а також цілями і завданнями,

поставленими в роботі. Для досягнення окресленої мети й виконання зазначених завдань було застосовано методи аналізу, синтезу, абстрагування та конкретизації, моделювання, типологізації та системно-структурний метод. Також в дослідженні використовувалися – історичний аналіз, контент-аналіз, порівняльний, статистичний та прогнозний методи. Використані методи дозволили дати комплексну оцінку різних аспектів досліджуваної проблеми.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дипломної роботи було апробовано під час виступів на наукових та науково-практичних конференціях, в одноосібних статтях та тезах I Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики 2020» та XXI Міжнародної науково-практичної конференції «Політ. Сучасні проблеми науки» (2021 рік).

Висновки і теоретичні твердження, представлені в дипломній роботі, сприятимуть поглибленому розумінню впливу ісламського чинника на європейську ідентичність і майбутнє Європи як культурно-цивілізаційної спільності. Висновки, зроблені в результаті дослідження, можуть бути використані у якості матеріалів для підготовки лекцій із дисциплін, орієнтованих на вивчення ісламського релігійного чинника на європейському просторі.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних інформаційних джерел.

РОЗДІЛ 1. ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІТЬСЬ: СУТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ

1.1. Ідея європейської єдності

Першоджерелами сучасної інтегрованої Європи як особливого соціально-культурного організму є ряд фундаментальних історичних подій, що спонукали народи європейських земель шукати формат мирного співжиття та склали ідеологічно-культурні засади європейської спільності. Основи об'єднання європейських держав беруть свої корені в далекому історичному минулому. Протягом довготривалого співіснування європейці відчували свою спільність і прагнення до взаємодії та єднання різними шляхами. Історичне становлення ідеї об'єднаної Європи складно відокремити від культурно-політичного сходження континенту загалом.

Ще з XI сторіччя почали з'являтися погляди на Європу як єдину спільність. Розглядаючи передумови виникнення таких уявлень, необхідно відокремлювати процеси формування європейської цивілізації, з одного боку, та розуміння європейської спільноти, з іншого боку, що є відмінною від інших регіонів та культур.

В основі цивілізаційного підходу до типології країн лежить поняття «цивілізації». Етимологічно термін «цивілізація» походить від латинського слова «громадянин». У класичній латині поняття «цивілізація» мало два значення: по-перше, це те, що стосується приватного життя людини та її ролі як громадянина; по-друге – те, що є соціальним, корисним для громадян [37].

На теренах колишнього СРСС поняття «цивілізації» набуло поширення лише у 60-х роках XIX століття, у теоретичних напрацюваннях М. Данилевського, а саме у роботі «Росія та Європа». Саме М. Данилевський вважається засновником цивілізаційного підходу до історичного процесу. Він переосмислив сутність культурно-історичного прогресу і запропонував власний погляд на розвиток людства. М. Данилевський вважає головними суб'єктами історичного процесу культурно-історичні типи як самобутні цивілізації.

Відповідно до його концепції, цивілізації це соціокультурні цілісності на піку свого розвитку, протягом якого народи проявляють свій духовний потенціал [34].

Французький дослідник Ф. Бродель розглядає цивілізацію як цілісну історичну систему, яка утворюється внаслідок взаємодії декількох підсистем: соціальної, економічної, політичної і культурно-психологічної. Цивілізацію не варто порівнювати з живим організмом, оскільки цивілізаційна складова історії живе за своїми законами та розвивається значно повільніше, ніж будь-що інше [11].

Цивілізації визначаються наявністю спільних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також різними рівнями суб'єктивної самоідентифікації людей (наприклад, людина з Риму може ідентифікувати себе як римлянина, італійця, католика, християнина, європейця, людину «західного світу»). Культурна самоідентифікація людей може трансформуватися, і в результаті змінюються склад та межі тієї чи іншої цивілізації. Дійсно, цивілізації можуть розпадатися, об'єднуватися або зливатися, включати субцивілізації. Так, наприклад, західна цивілізація існує у двох основних варіантах – європейському та північноамериканському, а в ісламській цивілізації виокремлюють арабську, турецьку та малайську субцивілізації. Попри все це, цивілізації є цілісностями, що динамічні у своєму розвитку – можуть перебувати на піку свого розвитку, а можуть занепадати; цивілізації можуть розпадатися, а можуть зливатися і розширювати свої кордони.

Європейська цивілізація є комплексом рис господарської, політичної та духовної культур, що сформувався на території європейського континенту і поширився у планетарному масштабі, особливо на землях колишньої європейської колонізації в Америці. Історико-культурні корені європейської цивілізації належать греко-римській античності, християнській релігії та культурам германських, кельтських, слов'янських та інших європейських етнічних спільнот. Захід як цивілізація успадкувала багато від попередніх

цивілізацій, особливо від античної цивілізації – грецьку філософію та раціоналізм, римське право, латину та християнство [101].

Проте церква, а саме – християнство, відіграла одну з вирішальних ролей у формуванні «об'єднаної Європи». Дві гілки християнства (католицизм та православ'я) стали інтегративним фактором в Європі. Особливістю європейської цивілізації як культурної зони залишається її дискретність, розчленованість на етнонаціональні цілісні регіони, що утворює культурну різноманітність.

Особливістю західної цивілізації є почуття індивідуалізму та традиції індивідуальних прав і свобод, що не мають аналогів серед інших цивілізаційних спільнот [101]. Поняття загальної ідентичності європейської спільноти – це результат спільного культурного розвитку регіону. Це відчуття особистої ідентифікації з Європою в культурному чи політичному сенсі. Спільне відчуття суб'єктивної самоідентифікації є однією з рис об'єктивного порядку цивілізаційної спільноти.

Навколосвітні подорожі, що призвели до великих географічних відкриттів, захоплення нових відкритих земель, хрестові походи та жорстокі колоніальні війни – усе це прояви європоцентристського світогляду. Відповідно до нього, Європа зі своїм історичним укладом, релігією, політичним життям, культурою, мистецтвом сприймалася як єдина і безумовна цінність. В основу покладена ідея об'єднання задля спільної боротьби із зовнішнім ворогом.

В епоху Середньовіччя економічні, політичні та культурні зв'язки Європи з рештою світу були дуже обмеженими. В умовах загального культурного занепаду найважливішим чинником духовного та політичного життя стало християнство. Католицька церква стала носієм культурної спадщини та засадничих ідей сьогоденної європейської цивілізації. Навіть міжнародні правові принципи сучасної Європи опираються на християнські традиції і сягають своїм корінням доби Середньовіччя. Релігійне вчення є одним з найважливіших джерел сучасних понять про права людини та цінності, які пропагуються західними державами. Наприклад, припинення людських жертвоприношень, погляди на шлюб та сімейне життя, контроль над народжуваністю і т. д.

В XI-XIV сторіччі для Європи характерний не тільки помітний економічний прогрес, але й духовний. Цей період історії окреслюють як епоха Відродження або Ренесанс. За своїм характером ця епоха є перехідною, з нею пов'язаний важливий перелом в культурному розвитку – кінець панування середньовічної культури і початок формування культури Нового часу. Основу цієї епохи склали руйнування феодальних відносин і формування нових буржуазних стосунків, що супроводжувалося звільненням від світосприйняття, центральним місцем якого була релігія, і формуванням світського світогляду.

Епоха Відродження, на противагу епосі, що їй передувала, була спрямована на пошук «індивідуальності». Центральними ідеями стають гуманізм та антропоцентризм (сприйняття людини як центру Всесвіту). У XIII ст. з'являються поняття «особа» й «особистість». В період Ренесансу почався вихід політичної думки за рамки філософії і теології, що позначилося на розвитку теоретичних засад політології.

Процеси формування націй та національних держав у XIV-XVI ст. проходили паралельно з формуванням європейських національних культур, в яких утверджується взаємопов'язаність національних та космополітичних елементів. Що створювало сприятливі умови для взаємного збагачення та взаємодії культур, а також формування європейського духовно-культурного багатоманіття. Гуманістичний та пацифістичний напрями європеїзму остаточно утверджуються в XVI ст. – у період розквіту Відродження.

В кінці епохи, під впливом тривалих релігійно-політичних конфліктів, особливо Тридцятилітньої війни, з'являється новий напрямок, який передбачав підхід до забезпечення миру в Європі, заснований на «балансі сил» чи «балансі інтересів», не допускаючи абсолютної гегемонії однієї держави. На думку істориків, концепція «балансу сил» була сформована у XVII ст.

Загалом, зміст теорії балансу сил зводиться до трьох тверджень. По-перше, основою міжнародних відносин є стабільність, що ґрунтується на рівновазі сил держав, які потенційно можуть воювати між собою. По-друге, причиною війни є порушення рівноваги сил між державами, що дає сподівання більш могутній

державі здобути перемогу над іншими, та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку – агресивною. По-третє, міжнародну стабільність можна підтримувати шляхом утворення коаліцій, спрямованих проти найсильнішої з держав (порушника рівноваги), при цьому сумарна сила членів коаліції має відповідати силі протилежної сторони.

Теорія «балансу сил» набуває наукової довершеності з формуванням основ теорії політичного реалізму, частиною якої вона стала. Цікаво, що один з найбільш відомих прибічників реалізму, якого називають «патріархом світової політики», Г. Кісінджер зазначив: «Теоретики системи рівноваги сил часто подають її так, ніби вона якраз і є природною формою міжнародних відносин. Насправді система рівноваги сил в історії людства спостерігається дуже рідко» [50].

Першим проектом, що був заснованим на ідеї «європейської рівноваги», став так званий Великий план, який передбачав утворення в Європі конфедерації християнських держав, приблизно рівних за територією та ресурсами, з метою забезпечити максимально можливу рівновагу між ними. Цей проект базувався на ідеї наднаціональної вищої влади, Європа мала б стати «єдиною християнською республікою». Ідея християнського об'єднання держав надалі знайде своє втілення в інших проектах, зокрема у Священному Союзі на початку XIX століття.

Ідея Великого плану належить Максиміліану де Бетюну, герцогу де Сюллі, що був радником французького короля Генріха IV. Він пропонував заснувати європейський союз на основі федеративного принципу, з метою підтримки миру та безпеки, а також заради ведення війни проти невірних за розширення християнської цивілізації. Здійснювати керівництво «об'єднаною Європою» мала Рада Європи, яка діяла б як регулюючий орган і здійснювала б управління об'єднаним військом. Також передбачалось створення європейського сенату у складі 66 осіб з їх ротацією кожні три роки. Важливим для того часу стало формулювання принципів майбутнього союзу: пріоритет загальноєвропейських

інтересів, заборона війни між союзними державами, юридична рівність членів союзу, прагнення до фактичної рівноваги та інші.

Цей відомий утопічний проект створення християнської республіки часто подається як перший із грандіозних планів об'єднання Європи, які зрештою заклали основу створення Європейського Союзу. Принципи союзу, зазначені вище, не лише не втратили своєї актуальності, а й залишаються одними із пріоритетів держав-членів ЄС.

Наступні європейські проекти були утворені в епоху Просвітництва. Період Просвітництва характеризується інтенсивним осмисленням місця та ролі Європи в світі. Саме в цю епоху обґрунтовуються положення ідей щодо розбудови Європи, співвідношення між єдністю та різноманітністю європейської спільноти, її цілісністю та фрагментарністю. Відбувається осмислення розвитку та особливостей європейської цивілізації, її місця та ролі в світовій історії.

Серед проектів, що з'явилися на початку XVIII ст., особливе місце належить ідеям встановлення миру французького абата Шарля-Ірині де Сен-П'єр, представника раннього Просвітництва. Свої погляди він презентував у 1713 р. Утрехтському конгресу. Сен-П'єр пропонував урядам європейських країн створити «суспільство рівних», яке б не допускало війни і забезпечило «вічний мир» шляхом врахування інтересів усіх. Засадами єдиного європейського союзу мали б стати 12 принципів, серед яких єдність, гарантування суверенітету і територіальної цілісності держав, принцип мирного вирішення спорів, невтручання у внутрішні справи та інші. На той час ідеї абата не були втілені в життя, однак більшість з його пропозицій і принципів були реалізовані в рамках сучасних міжнародних об'єднань – Європейського Союзу, НАТО, ООН. Важливо також зазначити, що у своєму проекті Сен-П'єр уперше використав поняття «Європейський Союз».

Велика французька революція дала новий поштовх формуванню європейської ідеї, заснованої на стійких правових демократичних принципах людини і громадянина. Цікавим є факт, що більшість ідей союзного устрою виникли в інтелектуальних колах Німеччини, а не у Франції. Родоначальник

німецької класичної філософії Е. Кант у своєму трактаті «До вічного миру» у 1795 році оприлюднив власний погляд на «вічний мир» – опору для інтеграції Європи він вбачав не в легальних інститутах, а в бажанні та етичних принципах країн, які прагнуть об'єднатися. Засобом досягнення та встановлення цього виступає світовий рівноправний союз держав на засадах всесвітнього громадянського суспільства – «федералізм вільних держав». Мається на увазі союз народів, який проте не повинен бути державою народів [51].

Певною мірою Е. Кант звертався до ідей Ж. Руссо. Проте, якщо Руссо стверджував, що шлях до миру простягається через революцію, то Кант вбачав політичний розвиток Європи у правовому полі. Принцип громадянства (в тому числі і світового громадянства) і права людини –необхідні інструменти суспільного договору, з точки зору Е. Канта.

Початок ХІХ ст. знаменується намаганням створити єдину Європу шляхом військових дій. Проте поразка Наполеона кардинально змінила вектор загальноєвропейського процесу. Особлива роль в формуванні європейської інтеграції належить Віденському конгресу 1814-1815 років. Саме на Віденському конгресі була окреслена нова розстановка сил у Європі, що склалася до кінця наполеонівських воєн, на довгий час закріпивши провідну роль країн-переможниць Росії, Пруссії, Австрії та Великобританії у міжнародних відносинах. У результаті конгресу склалася нова Віденська модель міжнародних відносин, побудована на новому балансі сил, а також було утворено Священний союз європейських держав, який мав на меті забезпечення непорушності європейських монархій, підтримку установленого на Віденському конгресі міжнародного порядку. В історичному плані фактично було утворене перше загальноєвропейське об'єднання.

Окрім всесвітньої могутності Європи в ХІХ ст., її охоплювали і гострі суперечності, а також яскраво виражений європоцентризмом. Головною ідеєю європеїзму цього періоду (як ідейно-політичної доктрини, суть якої полягає в тому, що європейці мають спільні норми та цінності, які виходять за межі національної чи державної ідентичності), була ідея Сполучених Штатів Європи.

Вперше на офіційному рівні цей термін застосував В. Гюго на засіданні I Міжнародного конгресу миру в Парижі 1849 року. В. Гюго зазначив, що Європа потребує об'єднаного правління, створення великого сенату подібно англійському парламенту, великого братерського арбітражу, загального голосування, створення ринку, відкритого для торгівлі [26].

На III конгресі миру, що пройшов у Лозанні у 1869 році, вперше поряд з поняттям «Сполучені Штати Європи» був використаний термін «Федерація народів Європи». Це свідчило про тогочасну популярність федералістської моделі об'єднання. Однак, попри це, федералістам не вдалося наблизитися до реалізації своїх планів.

Попри те, що європеїзм став духовною традицією, яка історично передавалася поколіннями європейських еліт, реальна історія Європи не відповідала їй. До 30-х років XX ст. на території Європи точилося протиборство двох полярних соціальних систем, суперечність яких була обтяжена Першою світовою війною.

Навіть у цей складний для європейського континенту період народжувалися нові проекти об'єднання Європи. Пальму першості слід віддати лауреату премії Карла Великого за видатний внесок у європейську інтеграцію, засновнику Пан'європейського руху Р. Н. Куденхове Колергі. Він був родоначальником Пан'європейського союзу – першої організації, яка прагнула об'єднання Європи для протиборства можливої гегемонії Росії. Серед учасників Пан'європейського союзу були А. Ейнштейн, Т. Манн, З. Фрейд, А. Бріан і К. Аденауер, О. фон Габсбург.

У 1923 році Р. Н. Куденхове Колергі опублікував власну роботу «Пан-Європа», закликавши створити пан'європейський рух, а саме континентальний європейський союз, що тісно взаємодіє з Британською імперією і США в рамках атлантичного союзу. Р. Н. Куденхове Колергі наполягав на тому, що слід залишити необмеженим суверенітет держав-учасниць союзу, що ряд дослідників вважають недоліком проекту [60]. Платформою для обговорення ідей та проектів

об'єднання Європи стали пан'європейські конгреси. Перший конгрес відбувся у Відні у 1927 році.

Таким чином, можна стверджувати, що Р. Н. Куденгофе Калергі заклав основи сучасної європейської ідеї, засади свідомості та ідентичності європейців. До принципів єдності Європи належали свобода, мир, рівність, економічне процвітання та інші принципи християнської моралі й соціальної справедливості. Об'єднана Європа, єдина в політичному, економічному і культурному плані, з точки зору Куденгофе Калергі, мала стати противагою США, Росії та Східної Азії, що повинно було б стримувати початок нової світової війни.

Знаковою фігурою міжвоєнного періоду формування європейської єдності був державно-політичний діяч А. Бріан. Він був активним прихильником ідеї об'єднання Європи і покладав значні сподівання на діяльність Ліги Націй у досягненні цієї мети. Свої погляди він відобразив і подав у Лігу Націй у 1920 році у вигляді «Меморандуму про організацію Європейського федеративного союзу» (який також називають «Меморандум Бріана» або «Пан-Європа»). Автор передбачав встановлення федеративних зв'язків між країнами Європи, при цьому зберігаючи їх державний суверенітет; формування економічної, політичної та оборонної європейської асоціації, а також становленню «духовної солідарності» народів.

Попри те, що європейська ідея вперше була виражена в офіційному документі, що приймався на урядовому рівні, держави-учасниці Ліги Націй, виявилися не готовими відмовитися від концепції «абсолютного суверенітету». Погляди Бріана стануть значимими для європейської інтеграції періоду після завершення Другої світової війни.

Таким чином, для міжвоєнного періоду було характерне ідеологічне обґрунтування необхідності створення пан'європейського об'єднання, активне обговорення та організаційне оформлення цієї ідеї. Проте, приреченість міжвоєнних проєктів об'єднання Європи була визначена початком Другої

світової війни. Усі вони залишилися на рівні дискусій, не здобувши практичного втілення.

Аналіз історичного сприйняття Європи надає можливість з'ясувати передумови формування європейської ідеї, тобто уявлень про Європу як єдину цивілізаційну єдність, а також ідеї об'єднаної Європи. Рушійними силами ідеї європейської єдності стали спільна культурна спадщина, християнські традиції та релігійна ідеали, гуманістичні погляди епохи Відродження, Реформації та Просвітництва, що базуються на принципах лібералізму, свободи та демократії.

1.2. Передумови та розвиток інтеграційних процесів в Європі після Другої світової війни

Регіоналізація є процесом глобальним, еволюційним, що пов'язаний зі структуруванням певного геопростору як цілого. Якісно вищим етапом регіоналізації є інтеграція. Теоретичний і практичний інтерес до проблеми інтеграції почав виникати у 50-60-х роках ХХ ст., проте глобального характеру розвиток інтеграційних процесів набув у 90-ті роки ХХ ст. Насамперед це було пов'язано з інтенсифікацією процесів територіального поділу праці та посиленням міжнародного співробітництва. Значна частина досліджень, присвячених проблемам інтеграції, базуються на досвіді західноєвропейської інтеграції. Зокрема, найбільше досліджується досвід формування Євросоюзу як інтеграційного об'єднання.

Найбільш сприятливі умови та широкі можливості для інтеграції існують саме на регіональному рівні. Базисом регіональної інтеграції є територіальна суміжність держав, між якими активно виникають та розвиваються соціальні зв'язки різного роду. Розвитку інтеграційних процесів сприяють певні умови, зокрема, основою економіки держав має бути високорозвинуте промислове виробництво, учасники інтеграційних процесів повинні мати однорідні соціально-економічні устрої, основою яких є ринкова економіка. Також на розвиток інтеграції впливає політична воля держав до формування поліцентричного об'єднання.

Водночас інтеграційні процеси несуть в собі можливості виникнення різного роду суперечностей між учасниками на різних стадіях. Саме тому особливу увагу слід приділяти налагодженню механізмів функціонування інтеграційного об'єднання. Інтеграція має бути поступовим поетапним процесом, а мета об'єднання – відповідати цілям та інтересам учасників [26].

Попри те, що ідеї об'єднання Європи розглядалися європейцями протягом тривалого періоду, лише у другій половині ХХ ст. вони знайшли своє практичне втілення. Як вже зазначалося, інтеграція не може бути породжена виключно політичним волевиявленням, для її розвитку також необхідні соціальні, економічні, історичні, воєнно-політичні передумови. Історичною передумовою європейської інтеграції є традиційне прагнення європейців до єдності (шляхом насилля або добровільно), історично сформовані взаємовідносини народів, а також спільність їхніх духовних цінностей (в тому числі й релігійних) та соціальних і політичних ідеалів. Мала вплив й спільність поглядів на питання міжнародного життя, співробітництво у воєнних і політичних союзах, врегулювання територіальних суперечок. І, нарешті, в об'єднаній Європі вбачалися перспективи взаємодоповнюючого економічного розвитку держав.

Внаслідок Другої світової війни перед Європою постав цілий комплекс загроз (що за своїм масштабом переважали навіть наслідки Першої світової війни), серед яких величезні людські та матеріальні втрати, послаблення позицій європейських держав в міжнародних відносинах, втрата більшості колоній та залежних територій, утвердження американського впливу в низці європейських держав та встановлення радянських комуністичних порядків на значній частині Центрально-Східної Європи. Вже під час Другої світової війни та в перші роки після її закінчення у середовищі європейських політиків та в колах руху опору мали місце активні дискусії щодо європейського єднання. Міжнародна напруга та початок «холодної війни» спровокували активні дискусії щодо пошуку практичних механізмів об'єднання Західної Європи, активізації інтеграційних процесів. На перешкоді успішному втіленню планів європейської інтеграції

постали нові виклики – початок протистояння СРСР та США, розкол Європи та німецьке питання.

У післявоєнній Європі сформувалися три системи безпеки та співробітництва – дві регіональні та одна загальноєвропейська. Вони проіснували понад 40 років і відігравали не останню роль у підтримці миру на європейському континенті, попри існування держав з різним суспільним устроєм.

До регіональних систем належали західноєвропейська, основами якої стали Північноатлантичний Союз (НАТО) та Європейське Співтовариство (ЄС), та східноєвропейська, представлена Організацією Варшавського договору (ОВД) і Радою Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Функціонування регіональних систем базувалося на їх основних принципах. Зокрема, західна система керувалася демократичними цінностями й свободами, а східна – ідеями так званого соціалістичного табору [57].

Ідея єдності Європи у західній системі вилилася у конкретні політичні ініціативи. Західноєвропейські лідери виявили спільний інтерес до відбудови континенту, основою якої стала підтримка Сполучених Штатів, які були зацікавлені у відновленні потенціалу Європи. Національний інтерес США полягав у холодному протистоянні з СРСР та стримуванні комунізму. Тож американські програми, а саме доктрина Трумена та план Маршалла, сприяли не лише відбудові повоєнної Європи, а й активній демократизації та інтеграції європейських держав.

Умовою економічної допомоги з боку США була підготовка європейськими країнами спільної програми подолання бідності та реконструкції економіки. У 1948 році 16 західноєвропейських держав і Туреччина сформували міжнародну організацію міжурядового характеру – Організацію Європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), затвердивши інструменти економічної співпраці. Цілями організації були ефективний розподіл економічної допомоги за планом Маршала та прискорення реконструкції Європи. У 1961 році ОЄЕС трансформувалася в Організацію економічного співробітництва та розвитку

(ОЕСР), до якої приєдналися США і Канада, а також Європейське економічне співтовариство (ЄЕС).

Одночасно з процесами економічної інтеграції в Європі почався процес налагодження політичного та військового співробітництва. Шляхом утворення Західноєвропейського союзу у 1948 році була започаткована інтеграція у безпековій сфері. У 1949 році почала діяти регіональна міжурядова організація Рада Європи.

Ще одним кроком до практичного втілення ідеї єдності можна вважати план Р. Шумана, що стосувався розвитку вугільної промисловості. Концепція Шумана полягала у тому, що першим інтеграційним проектом об'єднаної Європи має стати співпраця у стратегічних галузях, зокрема у вугільній та сталеливарній. Вирішальна роль відводилася поєднанню цих промислових галузей Франції та ФРН. Ідеї Р. Шумана були покладені в основу Паризького договору, підписаного в 1951 році терміном на 50 років. Відповідно до цієї угоди, було створено Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС).

Новий потужний імпульс процесу політичної та економічної інтеграції отримали у 1957 році, коли у Римі були підписані договори про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом). Вони передбачали заходи, котрі надовго визначили як напрямки інтеграційних процесів у Європі, так і характер дискусій щодо сучасного стану та перспектив інтеграції: було утверджене запровадження принципу вільного пересування людей, товарів, послуг та капіталів, узгоджена митна політика щодо країн, які не є членами співтовариства, погоджена політики у сільськогосподарській галузі й транспорту тощо. Також важливим результатом діяльності співтовариств стало поступове формування системи європейського права, що здобуло перевагу над національним.

Дискусії щодо подальшого розвитку пан'європейської ідеї не вщухали після організаційного оформлення ЄЕС. Вагому роль продовжував відігравати Р. Н. Куденгофе-Калергі. Проте у 1965 році він все ж склав повноваження президента та ініціював реорганізацію Пан'європейського союзу. У 1973 році

президентом Пан'європейського союзу був обраний О. фон Габсбурга. Саме він змінив характер руху на масовий, а також сформував потужне молодіжне крило союзу. Також були втілені кроки, направлені на залучення до пан'європейського руху постсоціалістичних країн Східної Європи. У якості прикладу – програма союзу, представлена 1990 року, що мала назву «Європа християнська, консервативна, європейська, вільна».

Слід також згадати вагому роль об'єднання Бенілюкс (БНЛ) у процесі європейського єднання. Стратегію економічної інтеграції Бельгії, Нідерландів та Люксембургу було реалізовано через формування митного союзу у 1940-х роках, а з 1960 року розпочав діяльність економічний союз цих країн. Попри активну участь у процесах євроінтеграції, БНЛ досить тривалий період зберігав власну організацію в рамках загальноєвропейського об'єднання.

Прем'єр-міністр Люксембургу Г. Вернер у 1970 році презентував ідею формування економічного та монетарного союзу, а також єдиної європейської валюти (так званий «план Вернера»). В практичну площину його ідеї перейшли після зустрічі лідерів у Парижі у 1972 році – економічний та монетарний союзи передбачалося реалізувати до кінця 1980 року. А вже з 1972 року почала функціонувати так звана «європейська валютна змія», тобто система коригування курсів валют між державами-членами ЄЕС, що заклала початок переходу до єдиної європейської валюти.

Проте планам щодо поглиблення економічної інтеграції, в тому числі й запровадженню єдиної валюти, не судилося збутися. Причиною була енергетична криза середини 70-х років ХХ ст., що трансформувалася в затяжну економічну кризу (яка фактично тривала до 1983 року). Проте на тлі економічного спаду та загострення міжнародної ситуації країни поглиблювали політичну інтеграцію: прийнята «Декларація європейської ідентичності» 1973 року, сформована Європейська рада (ЄР) у 1974 році, були обрані члени Європарламенту шляхом прямих виборів (1979 року) та розширені його повноваження.

Водночас у 1970-х роках зароджується концепція секторальної інтеграції, що отримала назву «європейське меню». Вона передбачала, що кожна країна-учасниця може вибірково обрати (як у меню) інтеграційну сферу діяльності, у якій вона хотіла б взяти участь, відповідно до власних національних потреб та інтересів. Одна із причин поширення подібної концепції – членство Великої Британії та її консервативна позиція стосовно інтеграції.

Перша половина 1980-х також відзначилася прийняттям низки важливих документів. Зокрема Єдиний Європейський Акт (ЄСА), укладений на міжурядовій конференції у Люксембурзі у грудні 1985 року, що був першим ґрунтовним переглядом умов Римських угод. Метою акту було остаточне руйнування перешкод на шляху до гармонізації взаємовідносин та підвищення конкурентоспроможності європейських країн – формування принципів Європейської політичної співпраці держав-членів, а також створення єдиного внутрішнього ринку в межах ЄЕС.

Дійсно, прийняття та імплементація ЄСА посприяли поглибленню інтеграційних процесів. Проте наприкінці 1980-х років Європа знову відчула економічні труднощі, а саме: нерівномірний розвиток держав ЄЕС, зростання безробіття, відставання ЄЕС за рівнем ВВП та значно нижчі темпи зростання сукупного ВВП у порівнянні з США та Японією. Фокус уваги зміщується на вирішення економічних проблем, в тому числі шляхом посилення фінансово-економічної інтеграції.

На початку 1990-х років активізувалася комунікація щодо оформлення політичного та економічного союзів у рамках ЄЕС. Тривалий період дискусій завершився підписанням 9 лютого 1992 року Договору про утворення Європейського Союзу (часто згадується як Маастрихтська угода за містом її підписання – м. Маастихт, Нідерланди). Договір декларує, що «основою Союзу є Європейські Співтовариства». Саме Маастрихтська угода визначила фундаментальну основу ЄС, названу «трьома стовпами»: перший стовп — Європейські Співтовариства: ЄСВС, Євратом та Європейське Співтовариство, які заклали основу інтеграції; другим стовпом вважається спільна зовнішня та

безпекова політика (СЗПБ); і третій стовп — співробітництво у галузі внутрішніх справ та юстиції.

Подальше обговорення умов Договору , протягом 1996–1997 років, було формалізоване новою редакцією Договору про утворення ЄС, названій Амстердамським договором (за місцем проведення засідання Європейської ради). Амстердамський договір набув чинності з 1 травня 1999 року. Таким чином, Маастрихтський та його продовження у вигляді Амстердамського договори заклали інституційну основу системи органів ЄС, що діє й сьогодні: Європейська рада, Європейська комісія, Рада міністрів, Європейський Парламент, Європейський Суд, Європейський Центральний банк та інші важливі інститути.

В ХХІ столітті нове Європейський Союз здійснив низку фундаментальних кроків заради поглиблення інтеграції та розширення меж ЄС. Наприклад, було реалізовано запровадження до готівкового обігу єдиної європейської валюти у 2002 році та підписано Конституційний договір у 2004. Також ЄС помітно розширив свої кордони за рахунок постсоціалістичних держав та малих країн Європи: у 2004 р. до ЄС приєдналися Естонія, Латвія, Литва, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, пройшовши тривалий та непростий шлях до членства. На цьому процес розширення не зупинився. У 2007 році членами ЄС стали Болгарія і Румунія, у 2013 році – Хорватія. Ряд держав мають статус кандидатів на членство. Україна також прагне до членства в Європейському Союзі та будує свою внутрішню й зовнішню політику відповідно до європейського вектору.

У післявоєнний час шлях до об'єднаної Європи прокладався шляхом активної інтеграції в економічному, політичному, оборонному та інших напрямках. Таким чином, міжнародні відносини на теренах Європи були трансформовані в потужну політичну спільноту, мирне співтовариство європейських народів, межі якого охоплюють половину континенту. Євросоюзу вдалося створити структуру механізмів та інституцій, за допомогою яких підтримується рівновага між загальними та національними інтересами,

приймаються компромісні рішення заради досягнення спільної мети. Проте, незважаючи на створення потужного інтеграційного об'єднання, дискусії щодо майбутнього ЄС тривають, адже перед Європою постають нові серйозні проблеми та виклики.

1.3. Сутність європейської ідентичності

Етимологічні словники пов'язують поняття «ідентичність» з його латинським корінням, а саме – з латинським словом «identicus», що означає «тотожний», «однаковий». Ідентичність має складну комплексну структуру. Вона розвивається, проходить через кризи і трансформується продовж усього людського життя, може змінюватися в прогресивному чи регресивному напрямках, тобто бути «успішною» (ефективною) або «негативною» (індивід відхиляє будь-які взаємодії) [43].

Прийнято вважати, що ідентичність є результатом ідентифікації. Ідентифікація – це процес створення ідентичності через порівняння та співвідношення себе з чимось іншим (наприклад, з групою чи спільнотою).

Ідентичність на рівні індивіда – це властивість людської психіки, осмислене ототожнення особою себе з іншими об'єктами чи суб'єктами в цілісності і сталості властивих змін. Ідентичність для особи виражається в тому, як вона уявляє собі свою приналежність до різних соціальних, культурних, релігійних, гендерних та інших соціальних груп або спільнот. З іншого боку, ідентичність є невід'ємною характеристикою людини, що проявляється у визнанні своєї унікальності. Поняття ідентичності тісно пов'язане зі статусом індивідуальності. Вчені відзначають це як загальний принцип ідентичності, на якому базуються соціальні взаємодії та комунікації, – розрізнення та ототожнення.

Національна ідентичність – це одна із складових ідентичності особи, що передбачає зв'язок людини з певною нацією або етносом, ототожнення себе з ними. Національна ідентичність не є вродженою рисою. Вона формується в процесі життя, із набутого усвідомлення спільності культури, мови, історії у

певної соціальної групи (народу чи етносу), та може мати складну і багаторівневу структуру.

Національна ідентичність є обов'язковим фактором сталого й стабільного існування держави, вона має значний вплив як на внутрішню, так і на зовнішню політику. Слабка ідентифікація населення з нацією створює можливості для впливу на державу ззовні, втручання іноземних акторів у внутрішньодержавну політику та дестабілізація ситуації в країні. Натомість, сильна національна ідентичність сприяє зміцненню й процвітання держави, а також формуванню привабливого іміджу держави-нації за кордоном.

Усе більшого поширення набувають ідеї, які наполягають на змінному характері ідентичності та стверджують, що існує трансформація ідентичностей, яка обумовлена постійними змінами суспільства. Кожна особа водночас є членом багатьох соціальних груп, а тому — носієм декількох ідентичностей. Яка саме із набору ідентичностей актуалізується, залежить від того, яка група в конкретному контексті є для людини найбільш значимою. Певною мірою, усі люди є «поведінковими хамелеонами», які постійно змінюють зразки своєї поведінки, переглядають свої цінності, мотивації та переконання залежно від того, з якими об'єктами чи суб'єктами вони себе ототожнюють у конкретний момент. Люди обов'язково виокремлюють більш значимі для себе соціальні групи і обирають власну модель поведінки крізь призму цінностей цих груп. Таким чином, соціальні ідентичності особи розташовані в ієрархічній послідовності, однак ця ієрархія не є сталою.

Щодо поняття «європейська ідентичність», найбільшої актуальності воно набуло після Другої світової війни та з початком інтеграційних процесів на теренах Європи. Вперше офіційно затверджує цей термін «Декларація про європейську ідентичність», що була прийнята під час Копенгагенського саміту в 1973 році. Декларація також затвердила конструювання європейської ідентичності на наднаціональному рівні.

Європейські інтеграційні процеси, окрім створення єдиного у своєму роді політичного об'єднання (яке виходить за рамки ознак традиційних міжнародних

організацій та своєю діяльністю більше нагадує державне утворення), зумовили появу унікальної ідентичності, що об'єднує мешканців різних точок Європи. Девізом цієї ідентичності можна вважати офіційне гасло Європейського Союзу – «Єдність у різноманітті».

Одним із найбільш вагомих факторів, що обумовлює існування європейської ідентичності, є економічний фактор. Підтверджує це той факт, що інтеграційні процеси розпочалися насамперед як економічний проект. Введення в грошовий обіг у 2002 році єдиної валютної одиниці ЄС стало початком формування справжнього економічного та валютного союзу європейських країн – найвищого етапу інтеграції. Спільна для всіх європейців валюта євро для багатьох із них є показником «справжності» європейської єдності.

Згадаймо приклад Британії, яка у 2020 році офіційно припинила членство в ЄС, та до Брекситу мала офіційно підтверджену відсутність вимоги щодо зміни національної валюти на євро. Причини такого рішення з боку британської влади прийнято розділяти на суто економічні і політичні.

Британський уряд не бажав випускати з-під контролю власну політику відсоткових ставок, що неминуче сталося б у разі переходу на єдину європейську валюту. Також було б втрачено поточний прийнятний рівень обмінного курсу стерлінга – англійські фірми та інвестори, які звикли обмінювати фунти на долари та навпаки, змушені були б пристосовуватися до обмінного курсу євро. Крім того, Великій Британії довелося б відповідати Маастрихтським критеріям валютної конвергенції, що обмежували б британську фіскальну політику.

Окрім цього, більшість британців завжди неохоче сприймали ідею розчинення їхньої традиційно міцної національної ідентичності в європейській. Тож відмова від одного з найбільших символів британського суверенітету, фунта стерлінгів, на користь євро не принесла б додаткових переваг жодній внутрішній британській політичній силі. Як результат, відсутність такого вагомого соціально-економічного фактору як спільна валюта, можна вважати однією з причин дезінтеграційних процесів Великої Британії.

Одним з найбільш цікавих є значення культурного фактору. Специфікою Європи завжди було і залишається суперечливим поєднання відмінностей етнічного походження, мовлення, культури, релігійних конфесій народів, що її населяють. Історично сформувався антагонізм між європейською та національною ідентифікаціями, що досі зберігається в уявленнях багатьох людей. Дехто вважає, що Європейський Союз має пропонувати такі самі переваги, як національні держави.

Натомість, ЄС усіляко популяризує ідею поваги культурних відмінностей між державами-членами. Основою положим принципом політики ЄС є спільна європейська ідентичність і культурна множинність націй. Можливо, саме унікальна зв'язка між культурною й ціннісною єдністю і повагою до національних особливостей є одним із рішень проблеми збереження ідентичності ЄС в нинішньому глобалізованому світі. Адже ідентичність Європи має бути частиною глобалізованого цілого, і при цьому не виключати національні держави, які зберігають свої окремі ідентичності.

Ціннісні орієнтири, властиві певному соціуму (етносу, народу, клану, партії і т.д.), утворюють єдину систему, яка має свою внутрішню логіку. У статті 2 Договору про Євросоюз затверджено, що цінностями, на яких заснований Союз, та які є спільними для всіх держав-членів, є повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону та поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Європейські цінності мають усі шанси бути затребуваними в глобальному вимірі, насамперед завдяки різноманіттю й плюралізму, що дозволяє адаптувати їх до різних умов.

Наступною передумовою становлення європейської ідентичності є формування інституту громадянства. Громадянином ЄС є кожна особа, що має громадянство будь-якої держави-члена ЄС. Питання про те, кого вважати громадянином держави-члена вирішується нормами законодавства відповідної держави. У статті 17 Римського договору зазначається, що громадянство Союзу доповнює, але не замінює національне громадянство.

Інституції ЄС регулярно проводять оцінку громадської думки щодо своєї діяльності. Як приклад таких опитувань – міжнародний проект Євробарометр. За даними Євробарометра, станом на весну 2021 року 72% людей вважають себе громадянами Європейського Союзу [79]. Результати опитувань також дозволяють виділити чотири рівні ідентифікації сучасних європейців, а саме:

1. Локальний рівень – відчуття своєї емоційної прихильності та приналежності до міста чи сільської місцевості.
2. Регіональний рівень – ототожнення себе з певним регіоном всередині країни.
3. Національний рівень – прихильність до національної держави.
4. Наднаціональний рівень – рівень, що пов'язують з європейською ідентичністю особи.

Наразі актуальною є не стільки проблема існування європейської ідентичності, скільки питання – на якому рівні вона знаходиться. Завжди буде певний відсоток громадян, які ставитимуться до діяльності ЄС скептично та ідентифікуватимуть себе виключно зі своєю країною. Можна виділити п'ять моделей європейської ідентичності.

1. Модель історико-культурної ідентичності, яка ґрунтується на усвідомленні європейцями спільного минулого та культурної єдності.
2. Модель політико-правової ідентичності. Данна модель полягає у прихильності до єдиних демократичних цінностей, конституціоналізму та громадянськості.
3. Модель соціальної ідентичності ґрунтується на усвідомленні власної соціальної приналежності до європейської спільноти, яка має емоційне значення для індивіда.
4. Модель міжнародної ідентичності передбачає приналежність до ЄС як самобутнього політичного об'єднання на міжнародній арені.

5. Модель пост-ідентифікаційного суспільства відкидає ідеї культурних й економічних засад ідентичності. Європейці, згідно з цією концепцією, єдині у спільній діяльності, спрямованій на благо Європи та миру на її європейському

континенті, незважаючи на відмінності у традиціях та культурі держав-членів ЄС [124].

Засновник неофункціоналізму, як підходу до вивчення інтеграційних процесів, Е. Хаас розглядає ідентичність як політичний проект, штучно реалізований наднаціональною системою (європейською спільнотою). Е. Хаас виділяє три механізми, що описують формування загальноєвропейської ідентичності та її зв'язку з інтеграційними процесами. По-перше, ідентичність як результат відкидання інструментального підходу до інтеграції. По-друге, рушійною силою інтеграції є формування європейської ідентичності. Безпосередньо процес формування ідентичності – це процес формування звички [115].

Отже, сучасна об'єднана Європа виходить за межі національного утворення, утворюючи локальну цивілізацію, та породжуючи унікальну наднаціональну суспільну ідентичність – європейську. Економічне процвітання, свобода, рівність і демократія, верховенство права, толерантність, дієвий інститут громадянства – ті ознаки, що формують європейську ідентичність.

1.4. Релігійний аспект у формуванні європейської духовно-культурної ідентичності

Не існує точного і єдиного узгодженого визначення поняття «релігія». Мова походження слова латинська, воно несе в собі багато значень. Їх можна згрупувати в такі значення як – відновлення зв'язку, святість або благоговіння, совість або благочестя, милосердя, святиня (у значенні об'єктів та місць релігійного поклоніння надприродним силам, явищам природи, різноманітним проявам духовного життя). Термін «релігія», незалежно від конфесійного спрямування, набув широкого поширення у мовах народів Європи з XV-XVI століть.

Сутнісна характеристика поняття «релігія» – це форма суспільної свідомості, що базується на вірі в існування Бога, богів або чогось священного (надприродного), і необхідності керуватися в житті певними нормами, що

пов'язують людину із сакральним світом. Релігії мають власну догматику (систематизований виклад положень), священні тексти та, як правило, організаційну єдність. Як складне соціальне явище, релігія має структурний та ієрархічний характер.

Релігія пов'язана з поклонінням трансцендентним або надприродним силам, існування яких знаходиться поза межами «нормального», що є смертним і тимчасовим. В надприродну «вищу силу», на думку богословського вчення, можна вірити, але не можна пізнати її загальноприйнятими науковими методами. Суть релігії полягає в інтуїтивному відчутті людиною наявності в собі надприродної «вищої сили», яка підносить людину, дає можливість відчувати свою причетність до Всесвіту. Релігія виступає також як форма зв'язку людини з Богом в обрядово-ритуальних діях (наприклад, у молитві чи поклонінням іконам), а також у прояві особистих чеснот і якостей (як-от, прояві любові та милосердя).

Поза всяким сумнівом, центральним об'єктом релігійної віри є ідея Бога, з якої походить сутність релігії. В історії людства важко знайти яку-небудь іншу ідею, яка могла б зрівнятися з ідеєю Бога за потужністю впливу і власне тривалістю існування. Монотеїзм або єдинобожжя, прикладом якого є християнська, єврейська та ісламська релігії, заснований на віруваннях, зосереджених на єдиному досконалому Бозі, який є єдиним всемогутнім творцем Всесвіту. Бог для релігійної свідомості є гарантією обов'язкової перемоги добра, справедливості та життя над смертю.

В теоретичних роботах, присвячених функціональному аналізу релігії, були спроби виокремити одну центральну функцію релігії. Наприклад, у роботах Т. Парсонса наголошувалося на інтегративній функції релігії, К. Маркс вважав центральною компенсаторну або ідеологічну функцію, П. Бергер та Т. Лукман – функцію легітимації релігії. Проте частіше в науковий думці виокремлюють ряд рівноцінних функцій релігії.

Функціональний характер релігії найбільш яскраво виражений в суспільно-політичній царині. До функціональних особливостей релігії належать: світоглядна функція, зорієнтована на визначення місця і ролі людини в світі

(сама світоглядна функція є визначальною в утвердженні мети та життєвих ідеалів віруючих); компенсаторна функція, тобто функція зниження напруги в соціумі через пропагування ідеалів та цінностей релігії (наприклад, християнські проповідування рівності всіх людей перед Богом); комунікативна функція, метою якої є пропагування толерантного ставлення до членів релігійної групи та загалом до всіх людей; регулятивна функція релігії полягає в управлінні поведінкою віруючих, врегулюванні відносин між ними. Значимою є також функція трансляції культурних надбань (маються на увазі духовні і матеріальні компоненти культури). У міжнародній політиці релігія може бути наділена інтегруючою або дезінтегруючою функцією – тобто між державами в рамках однієї конфесії відбувається різного роду інтеграція, натомість дезінтегруюча функція найбільш яскраво проявляється в протистоянні та війнах різних релігійних груп. Легітимаційна функція релігії полягає в узаконенні або засудженні різних складових соціальної реальності.

Для визначення місця християнської релігії в глобальній релігійній системі була проведена типологізація християнства як релігійного вчення. За просторово-часовим принципом християнство належить до світової релігії, що має космополітичний та глобальний характер, а також є релігією історичного типу за часом виникнення. За етносоціальним фактором християнство уніфікована релігія, яка має надетнічний характер. З точки зору правового статусу, християнство є релігією, яка ефективно підтримується рядом держав в правовому полі (визнається державною релігією у низці країн). За рівнем організації християнство жорстко централізована релігія.

У межах глобальних територіальних релігійних систем виділяють також регіональні релігії, що територіально утворюють релігійні зони. Ці зони мають надетнічний характер та охоплюють значну територію. У християнстві виокремлюють такі регіональні релігії – католицизм, протестантизм й православ'я.

Католицизм найбільш поширений в Латинській Америці, де проживає понад половина католиків світу. Більше третини католиків мешкають в Європі.

Католицизм поширений також в Азії та Африці. Протестантизм популярний у Північній Америці та Австралії. В Європі більша частина протестантів сконцентрована в північній частині континенту. Православна релігія поширена серед населення Південно-Східної та Східної Європи.

Зародження християнства припадає на I століття, територіально – на східну частину Римської імперії. Засновником і релігійним лідером християнського вчення є Ісус Христос. Вищим правилом життя Ісус проголосив любов до Бога і до людей. Рушійною силою боротьби зі злом він вбачав у любові та всепрощенні. Ідейна міць християнства полягає у вірі в чудесне Воскресіння Ісуса Христа після смерті, що утверджує переможну божественну силу.

Доволі поширеним є твердження, що історичні корені християнства належать іудаїзму. Дійсно, на початку християнська церква була зосереджена безпосередньо в Єрусалимі, і першими християнами були юдеї та звернені до іудаїзму. Також християнство неможливо повністю осмислити без знання Старого Завіту, який і поклав початок Новому. Саме у Старому Завіті описане пророцтво щодо приходу Месії. Відповідно до християнської концепції, протягом свого життя Ісус виконав понад 300 пророцтв Старого Завіту, доводячи, що він саме той, про кого сказано у Старому Завіті [103].

У працях філософів-богословів минулого зазначалося, що без віри не існує знання, немає істини. Світова історія, на думку Аврелія Августина (також відомого як Августина Блаженного), є результатом божественного визначення. Богослов систематизував християнське віровчення, представивши його як цілісне і єдино вірне, проголошуючи обов'язкове єднання віри і церкви (церковної організації). Августин Блаженний визначав основним сенсом людського буття – прагнення до щастя. Сутність щастя – це пізнання Бога і любов до нього, згідно з філософським вченням Августина [1].

Августина Блаженного ряд науковців вважають родоначальником середньовічного світогляду, адже його ідеї мали значний вплив на суспільно-політичну ідеологію епохи Середньовіччя. Саме в епоху Середньовіччя викристалізовується модель духовного життя західноєвропейського суспільства,

головна роль в якій відводиться релігії й церкві. Вважалося, що вища місія церкви – розширення кордонів християнства.

Історія християнства – це насправді історія становлення західної цивілізації. Християнські традиції залишили відбиток на європейському суспільному житті. Мистецтво, мову, політику, право, сімейне й приватне життя, і все, що тільки можна віднести до суспільної сфери, було відзначене впливом християнства.

В часи правління імператора Константина з 324 р. християнство набуло статусу державної релігії. Офіційний розкол християнства дві окремі гілки - католицизм і православ'я був закріплений на Константинопольському соборі в 1054 р. Проте причини цього вбачаються ще в 395 році, коли Римська імперія поділилася на Західну і Східну. Фактично це був розподіл єдиної спільної європейської культури на західну (з осередком у Римі) та східну (центром якої можна вважати спочатку Атени, пізніше – Царгород).

У XVI ст. із католицизму виокремилася ще одна гілка християнства – протестантська. Причинами були поширення суспільних рухів проти католицької церкви (Реформація), а також антифеодальних і антикатолицьких настроїв в Європі. Реформація змінила спільноту віруючих, заклала початки нової протестантської етики. Ще однією заслугою Реформації вважається поява в суспільстві «свободи віросповідання», що виражалася у можливості вільного вибору однієї з релігійних конфесій. Проте, розкол християнського світу на конкуруючих конфесії приніс із собою нові загрози, а саме криваві війни й жорстокі переслідування релігійних меншин.

Навіть сьогодні Європа є ареною боротьби різних релігійних, зокрема й християнських, течій. Прикладами міжхристиянського непорозуміння можуть слугувати північно-ірландський конфлікт, конфлікт на теренах колишньої Югославії. Тому в Європі можна виокремити шість релігійних макрорегіонів – Північний, Західний, Середній, Центральний, Південно-Східний і Східний [57].

Завдяки релігійному впливу в європейських країнах сформувалася так звана «християнська правова традиція». Етична основа сучасних правових

систем європейських країн має виражену орієнтованість на християнські цінності та ідеали. Релігія виступила одним із чинників формування спільного європейського або західного правового простору. Під впливом християнських громад в Європі були сформовані сучасні європейські форми державно-церковних відносин (відокремлення держави від церкви).

Отже, зміст християнської релігії і сформовані нею традиції й принципи є одними із фундаментальних факторів формування європейської ідентичності. Історичний аналіз дає змогу зробити висновок, що християнство завжди виступало не лише ідеологічним, а й організаційним рушієм інтеграційних процесів в Європі. Попри всі сучасні виклики християнству, в тому числі і проблема внутрішнього міжхристиянського порозуміння, об'єднана Європа є інтегрованою спільнотою цінностей і культури, яка неможлива без духовно-культурної традиції християнства.

РОЗДІЛ 2. ІСЛАМ ЯК КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ЗАГРОЗА ЗАХОДУ

2.1. Особливості ісламської цивілізації та ісламсько-християнський діалог

Розглянемо іслам як суспільно-історичний феномен крізь призму цивілізаційного підходу. Політичні, соціально-економічні й духовно-культурні основи ісламської цивілізації визначені релігією. Історично серед населення Азії не сформувалося відчуття національної ідентичності – особа ототожнювала себе з племенем, общиною, сім'єю, але не з нацією-державою. З іншого боку, у людей були спільні мова, релігія, культура і спосіб життя. Та найпотужнішим об'єднавчим чинником став саме релігійний – мусульманство або іслам [101].

У перекладі з арабської мови термін «іслам» означає «покірність» (волі Бога). Ту людину, яка прийняла іслам, називають мусульманином, тобто «відданим Богові». Звідси і друга поширена назва ісламу – мусульманство. На теренах Європи розповсюджена також назва «магометанство» (від імені засновника релігійного вчення Мухаммеда – Магомет) [103].

Ісламська цивілізація – одна з наймолодших цивілізацій Сходу, адже іслам є наймолодшою із сучасних світових релігій (її зародження припадає на VII ст. н.е.). Це третя й остання з глобальних монотеїстичних релігій, що дає підставу стверджувати, що мусульманство зародилося під впливом християнства й іудаїзму. На момент поширення ісламу, монотеїстичні настрої відповідали тогочасним поглядам і потребам суспільства.

Витоки ісламу пов'язані з початком проповідницької діяльності Пророка Мухаммеда. Це людина, що увійшла в історію як засновник ісламського віровчення, головний пророк та провісник єдиного Бога Аллаха (усіх інших богів, відповідно до ісламських поглядів, слід відкинути і спрямувати свої помисли виключно на Аллаха).

Систематизований виклад принципів ісламу міститься у Корані – священній книзі всіх мусульман, яка відіграє важливу роль і для сучасних мусульманських суспільств. Не менш важливою частиною ісламського

релігійного вчення є Суна – збірка переказів про життя Мухаммеда, як зразок для наслідування для всієї мусульманської общини (умми) й кожного окремого мусульманина.

Визначальною особливістю ісламу є те, що ця релігія регламентує всі сфери суспільного життя. Приватне та сімейне життя, законодавство, судочинство, культура, політика і т. д. підкорюються релігійним догмам ісламу (приписам шаріату). Певною мірою іслам можна порівняти з християнством того періоду, коли закони, звичаї та інші суспільні норми регламентувалися виключно церквою.

«Стовпами» ісламської віри є 5 основних принципів, що визначають основні обов'язки правовірного мусульманина. Першим найважливішим положенням ісламської віри є шахада, що передбачає віру в єдиного Бога – Аллаха, а також в його посланника Пророка Мухаммеда. Другим важливим мусульманським устроєм є салат, тобто здійснення молитви 5 разів на добу кожного дня. Також у правовірного мусульманина є священний обов'язок щиро ділитися своїм багатством з нужденними. Наступним обов'язком є дотримання посту у місяць рамазан, як методу приборкання власних пристрастей та зміцнення віри в Аллаха. П'ятим ключовим «стовпом» ісламу є обов'язок мусульманина хоча б раз в житті здійснити хадж – паломництво до священних поселень Мекки і Медини.

До «стовпів віри» іноді відносять священну боротьбу проти невірних або війну за віру – джихад. Ряд богословів розділяють джихад на «великий», що проголошує духовне самовдосконалення, та «малий джихад» – силова боротьба з невірними, що впливає з історичного протиставлення мусульманського світу «немусульманському». Часто термін «джихад» асоціюють саме зі збройною боротьбою, проте це поняття значно ширше, і включає в себе боротьбу зі своїми духовними та соціальними недоліками, приборкання внутрішніх страстей, боротьбу з соціальною несправедливістю тощо. Більшість богословів та ісламознавців стверджують, що головною та єдиною причиною збройного

джихаду є військова агресія, а не боротьба з інакочисливими. Проявлення агресії та вбивства визнані тяжкими гріхами, відповідно до норм ісламу.

Після смерті Мухаммеда (його було поховано з великими почестями єдиновірцями в Медині у 632 році) почалася епоха грандіозних завоювань арабами нових територій та їх об'єднання під знаменом ісламу. У VII – VIII ст. вони утворили величезну імперію, що мала назву Арабський Халіфат. Грандіозні перемоги арабів часто пов'язують з їх високим релігійним піднесенням та непохитною вірою в Аллаха.

Іслам стрімко поширився на Північну Африку та Піренейський півострів, а також у Середню та Південно-Східну Азію, півострів Індостан. Внаслідок цього всередині ісламу виділяють безліч окремих культур та субцивілізацій, включаючи арабську, тюркську, перську та малайську.

Тогочасна арабська цивілізація славилася своїм високим рівнем науки й культури, адже на теренах Халіфату знаходилися найбільші світові культурні центри. Мусульмани ставилися з повагою до інших культур і запозичували в них найкраще, створюючи власне самобутнє інтелектуальне середовище. Завдяки впливу приписів Корану, у мусульман сформувалася неабияка жага до навчання. Наприклад, майже з самого початку свого існування мусульманська спільнота приділяла значну увагу вмінню читати. Тоді як у Європі на той час не надто зважали на розвиток грамотності.

Освіта в ісламських країнах завжди була релігійною і перебувала під наглядом місцевої духовної влади. Мечеті зазвичай використовувалися не тільки для богослужінь, але і як своєрідний культурний центр, місце, куди мусульманин може прийти у різних життєвих ситуаціях, а також – як осередок навчання молодшого покоління [39].

Духовна спадщина Халіфату та мусульманської спільноти зробила надзвичайний внесок у скарбницю світового знання. Ісламська цивілізація залишила свій вплив на науці, медицині, мистецтві, літературі й філософії Європи, зробила величезний вклад у розвиток сучасної західної цивілізації.

Взаємодія ісламу із Заходом має давнє коріння як в державно-політичній сфері, так і в інтелектуальній та культурній. Ісламська цивілізація, зокрема, зазнала такого ж впливу культурної спадщини античності, як і Європа, а західний світ переосмислив й розвинув досягнення ісламського світу.

Під поняттям «ісламсько-християнського діалогу» часто розуміють весь комплекс відносин, що склалися між двома релігіями протягом багатовікової історії. Відносини між ісламом і християнством (як православною гілкою, так і католицизмом) часто складалися дуже бурхливо – періодами переважало мирне співіснування, проте набагато частіше відносини виливались у відкрите протистояння та війни за домінуючі позиції в світі. Як зазначає Дж. Еспозіто: «Динаміка історії... часто ставила ці суспільства в становище суперників і часом стикала у смертельній сутичці за владу, землю і людські душі» [101].

Центральними елементами будь-якої культури чи цивілізації є не лише релігія, а й мова. Завдяки арабській мові сформувався унікальний симбіоз різних культур в рамках ісламської цивілізації, а також поширення її впливу на світову спільноту. В епохи Середньовіччя та Ренесансу арабська література стала головним чинником зовнішнього впливу ісламу на християнський світ.

Значна частка ісламського впливу на Європу була здійснена через мусульманську Іспанію, що впродовж століть (VII–XIV ст.) була одним із найрозвиненіших регіонів Європи й на перший погляд нагадувала країну мусульманського Близького Сходу, а не християнської Європи. Серед найвидатніших монументів західної ісламської архітектури Іспанії є Велика Мечеть в Кордові та Альгамбра в Гранаді.

Внаслідок активного зміцнення впливу європейської (християнської) цивілізації були у XIX–XX ст. набули поширення спроби модернізувати іслам. Реформатори мусульманської ідеології намагалися відродити колишню могутність арабської нації на основі ідеї поєднання західної та східної культур. Рух за модернізацію ісламу з раціоналістичних позицій поступово поширювався, особливо у першій половині XX ст.

Та чи можлива взагалі модернізація у мусульманському суспільстві? Чи не є вона порушенням самої сутності ісламу як культурно-релігійного феномена? Ці питання є риторичними для сучасних ісламознавців. Ісламські тисячолітні традиції одні з найміцніших у світі. Релігія була тим непохитним фундаментом, на якому сформувалися мусульманські спільноти. Важко віднайти релігію, яка б мала такий же потужний вплив на суспільство, як іслам – від зовнішнього вигляду мусульман, їх моделі поведінки й мислення до державно-політичного устрою ісламських країн.

Попри неоднорідність ісламського світу, починаючи з 60-х років минулого століття, політичні лідери активно намагаються створити власну систему міжнародних організацій на противагу Заходу – «єдиний ісламський світ». Відповідно до сценарію «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, зіткнення Західної й Східної цивілізацій стане фатальним для всього світу. На думку Хантінгтона, головна проблема Заходу – іслам як інша цивілізація, народи якої глибоко переконані у вищості своєї релігії й культури, та при цьому стурбовані неповноцінністю власної могутності. Для ісламу західна цивілізація є також проблемою, як інша цивілізація, народи якої переконані в універсальному характері своєї культури, яку вони поширюють по всьому світу. Саме це є рушійними факторами цивілізаційного конфлікту між ісламським світом та західним [101].

Отже, основу ісламської цивілізаційної моделі складають релігійні приписи Корану, що мають всеохоплюючий характер, тобто регламентують усі сфери суспільного життя мусульман. В тому числі релігійні норми регламентують сферу державного управління та зовнішньої політики в мусульманських країнах. Іслам, як культурно-історичний феномен та частина загальнопланетарної цивілізації, справив потужний імпульс на розвиток християнського світу, проте стосунки Сходу і Заходу протягом усієї історії мали неоднорідний характер – від мирного співжиття до запеклого протистояння.

2.2. Іслам і глобалізація: основні тенденції взаємовпливу

Насамперед слід розглянути сутність глобалізації як основної тенденції розвитку сучасності. Глобалізація – це всесвітній процес формування єдиного інтегрованого планетарного цілого (шляхом економічної, політичної, культурної уніфікації та інтернаціоналізації), на розвиток якого впливає ряд глобальних проблем. На даний час людство вступає на третій етап свого цивілізаційного розвитку – етап постіндустріального постмодерну, що вимагає зміни усталених парадигм світового устрою та вирішення таких глобальних питань як проблема раціонального використання природних ресурсів, зміна клімату, попередження регіональних та міжнародних конфліктів, боротьба з міжнародною злочинністю й тероризмом, ліквідація наслідків світових глобальних крих (як приклад, світова криза, спричинена пандемією Covid-19) тощо.

З 90-х років минулого століття глобалізація перетворилась на визначальний фактор світового розвитку. В процесі глобалізації відбувається вплетення національних держав і їх суверенності в площину транснаціональних системних ідентичностей. Глобалізація передбачає трансформацію національної держави у державу транснаціональну, денаціоналізовану. Глобалізація руйнує самоідентифікацію відносно замкнутого середовища націй-держав, стирає кордони різних сфер життя шляхом їх інтернаціоналізації, в тому числі це стосується релігійного життя. При цьому світові релігії, попри те, що вони дійсно є глобальним феноменом, не слід розглядати як глобалізовані системи. Оскільки в державах вони часто насаджувалися насильно, шляхом нищення національних релігій або асиміляції населення.

Глобалізація та динаміка всесвітньої соціальної міграції змінила мусульманську спільноту, розповсюдивши іслам на світових просторах. Змінився релігійно-культурний вигляд всього світу. Поняття «ісламський світ» вже давно не асоціюють виключно з географічним простором. Сформувалася нова транснаціональна ідентичність мусульман.

Завдяки якісним панарабським ЗМІ, що активно використовують досвід західної журналістики, відбувається формування загального культурно-інформаційного та ідеологічного простору. Вплив ЗМІ не обмежується арабськими країнами. Арабська мова залишається мовою міжнаціональної комунікації всіх мусульман.

Породжені глобалізацією транспарентність кордонів держав, прискорення темпів демократизації суспільств, зростання соціальної мобільності населення та неконтрольованих міграційних потоків, а також посилення впливу міжнародних правових норм, зокрема щодо прав людини, значною мірою сприяли розширенню спектра релігій як наслідок диференціації сучасного релігійного середовища (особливо це стосується християнських конфесій). Натомість, у мусульманській релігійній свідомості є принципи, що суперечать сучасній моделі глобалізації. Сьогодні величезна кількість мусульман звертаються до ісламу як до джерела самоідентичності та пошуку сенсу життя в динамічному, мінливому світі [107].

Глобалізаційні процеси, що призводять до руйнування самотніх культур і нехтування традиційними релігійними цінностями суспільства, актуалізували питання подальшого існування релігій. Аргументи, що свідчать проти їх майбутньої повноцінної життєдіяльності, – архаїчні релігійні форми, нездатні на швидкі трансформації та новий, привабливий для сучасного віруючого, зміст. Попри це, християнство активно бореться за світову монополію на розв'язання глобальних проблем та за провідну роль у духовному житті людства. З іншого боку, й світ ісламу не втрачає своєї глибинної єдності.

На виклики глобалізації іслам відповідає по-різному. По-перше, наміром зберегти культуру, звичаї та віру предків, при цьому не відкидаючи сучасні інформаційно-технологічні здобутки світової цивілізації, а також виражаючи намір «примирити» ісламські традиції із сучасними західними цінностями. Цей напрям називають ісламський модернізм. Наприклад, туніський модерніст М. Тальбі пропонував оновити традиційні ісламські уявлення, у яких він вбачає реальне вирішення проблем людства постмодерної епохи, та поєднати їх із

сучасним навколишнім світом. На його думку, сучасне мусульманське суспільство повинно бути таким, в якому люди мають свободу вибору, здатні осмислити сучасний світ і віднайти своє місце в ньому.

Ще один сучасний ісламський релігійний діяч, що висловлюється на користь реформ в ісламському світі, Ю. Аль-Карадаві вважає, що розуміння релігії має ґрунтуватися на дослідженні божественних (релігійних) приписів, з одного боку, та з іншого боку – дослідженні реального сучасного світу у його динамічному розвитку. Ю. Аль-Карадаві вбачає мету вивчення Корану в тому, щоб мати змогу застосувати його принципи в конкретних життєвих ситуаціях наскільки це можливо. У будь-якому випадку людина є «намісником Бога на Землі» та по-своєму інтерпретує закони Корану та їхнє втілення у життя [125].

Натомість, частина мусульман – традиціоналісти – заперечують досягнення сучасної світової цивілізації та активно протистойть їм своєю непохитною вірністю традиційним цінностям ісламу. Традиціоналісти вважають, що вчення Пророка має незмінний характер, тому вони противляться будь-яким змінам в релігійному чи суспільному житті мусульманської громади.

Традиціоналізм не є однорідною течією. Зокрема, виділяють такі напрямки як турецький іслам (яскравим представником цього напрямку вважають Мустафу Кемаль Ататюрка, що здійснив ряд прогресивних модерністських реформ у Туреччині), іслам у Лівії, пакистанський іслам та євроіслам. Розглянемо концепцію реформістського руху євроіслам, ідеологами якого є Т. Рамадан і Б. Тібі, що активно виступають на захист мусульман в Європі та просувають свої ідеї на Заході. Обидва автори вважають, що концепція євроісламу допоможе мусульманським спільнотам успішно інтегруватися в європейське суспільство. Б. Тібі у своїх роботах основою євроісламу вважає міжнародне право, як універсальну систему, що слугуватиме основою міжцивілізаційного діалогу; наголошує на важливості відокремлення ісламу як релігійної системи від ісламу політичного (ісламізму) [93]. Натомість, Т. Рамадан наголошує, що етика міжнародного права є доволі схематичною, тож слід спиратися на норми й принципи шаріату, адже роль мусульман в Європі – це

«бути совістю європейського вільного суспільства». Цілком можна стверджувати, що формування євроісламу, як регіональної форми ісламу, довготривалий історичний процес, який наразі неможливо реалізувати у вигляді практичної концепції [81].

На виклики глобалізації частина ісламського світу відповідає фундаменталістською тенденцією – глибокою переконаністю у спасительній силі єдиної істинної релігії, пошуку в ній рішень усіх сучасних проблеми; прагнення повернутися до ісламської держави, побудованої на принципах раннього ісламу, як особливої форми суспільного устрою зі своїм самобутнім соціально-політичним, економічним, культурним життям. Згідно з вимогами фундаменталістів, місцеві традиції мають мати першочергове значення перед глобальними. Глобалізація породжує і стимулює в ісламському світі різні тенденції, у тому числі абсолютно конструктивні, такі як радикальні течії, екстремізм, тероризм.

Із поширенням впливу західної ідеології й християнської релігії по всьому світу, а також ідей вестернізації мусульманського світу, в останні десятиліття ХХ ст. набуло поширення явище Ісламського відродження. На даний час цей термін міцно закріпився в науковій площині. На думку С. Хантінгтона, Ісламське відродження в епоху глобальних змін – це остання фаза у пристосуванні ісламської цивілізації до Заходу, спроба знайти «рішення» не в західних ідеологіях, а в ісламі. Це широкий інтелектуальний, культурний, соціальний та політичний рух, що поширився в глобалізованому ісламському світі [101]. Таким чином, іслам почав розглядатися як рушійна сила, що потенційно загрожує пануванню Заходу.

Часто Ісламське відродження розглядається як інтелектуальна ісламська революція, рушійною силою якої є не екстремісти й терористи, а вчені, політики та громадські діячі. Процеси Ісламського відродження, попри свою поширеність, не є структурними й організованими, до них можна віднести різні рухи, організації й центри по всьому світу.

Отже, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть під впливом глобалізаційних процесів формується нова культурно-релігійна світова спільнота. Іслам, що поширився в планетарному масштабі, зі своїми міцними традиціями й цінностями по-різному реагує на глобалізаційні виклики. Зокрема, простежується повернення до традиційних етнічних та релігійних цінностей мусульман, посилення фундаменталістських тенденцій, а також радикальних рухів, як реакція на ігнорування духовної ідентичності мусульман. Особливої уваги заслуговує посилення широкого спектру суспільних рухів – явище Ісламського відродження, спричинене несприйняттям світських західних цінностей.

2.3. Ідеологічні основи радикальних течій у сучасному ісламі

Один із найбільш складних соціальних феноменів сучасності – феномен ісламізму. Варто зазначити, що не слід ототожнювати поняття «іслам» та «ісламізм», адже ісламізм, на відміну від ісламського релігійного вчення, є соціальною та політичною ідеологією, головною метою якої є поширення ісламських законів, норм і традицій, реорганізація соціально-політичної системи відповідно до ісламських догм. Часто ісламізм визначають як «політичний іслам», що не є цілком точно, адже це явище містить в собі не лише політичну, а й соціальну компоненту.

З самого початку ісламізм сформувався як опозиційний рух до західних світських держав та їх цінностей, як відповідь на світову перевагу Заходу. Зародження концепції припадає на кінець ХІХ ст., а остаточне становлення ісламізму як ідеології і організованої діяльності припадає на 1920-1930-ті роки, переважно за рахунок боротьби Єгипту та Індії проти залежності від Англії. Події кінця ХХ – початку ХХІ ст. дали поштовх розвитку політичного ісламізму, зокрема в рамках Ісламського відродження. З 1990-х років починається підйом міжнародного ісламського тероризму, в першу чергу за рахунок діяльності «Аль-Каїди» і відкритого оголошення нею війни Сполученим Штатам. Нарешті, США

використовували ісламізм у якості геополітичної зброї заради реалізації власних національних інтересів (в Південній Європі, колишній Югославії тощо). Таким чином, частина відповідальності за посилення радикальних ісламістських настроїв лежить на владі США.

Ісламізм – масове неоднорідне, розгалужене суспільне явище. Виокремлюють два основні напрями – помірний та радикальний ісламізм, які в свою чергу також мають багато течій і напрямків. Помірні ідеї розглядають ісламізацію суспільного життя як поступовий процес, реалізований мирним шляхом на основі постійної різнопланової діяльності в низових соціальних структурах, діяльності, що неодмінно враховує місцеву специфіку. Помірквані ісламісти відкидають і засуджують радикальні насильницькі методи боротьби заради досягнення власних цілей.

Натомість, радикальні ісламісти вважають силовий, насильницький шлях єдино можливим для зміни режиму та відродження ісламу. Суверенітет, на їхню думку, належить Богові, а не людям чи демократії. Адже іслам не заохочує створення людьми нових норм і законів – життя мусульман має відповідати лише приписам Корану. Помірні ісламістські рухи можуть трансформуватися в радикальні. Прикладом є діяльність асоціації «Братів-мусульман» в Єгипті після липня 2013 року, та навпаки – деякі радикальні рухи можуть вдатися до помірних методів досягнення своїх цілей, наприклад, для участі у демократичних виборах.

Щоб глибше розглянути сутність радикальної складової ісламу, виокремимо особливості ісламської релігії, що сприяють радикалізації. Перш за все – всеохоплюючий вплив релігії на всі області суспільного життя, тобто іслам виступає не просто як релігія, а як визначальний фактор світогляду і поведінки людей. Виходячи з цього, в мусульманських спільнотах утворилась нерозривний зв'язок релігії та політики. Класичним прикладом моделі держави, де іслам не лише державна релігія, а й основний закон держави, – Саудівська Аравія.

Наступною особливістю є сприйняття мусульманами власної громади (умми) як вищої особливої спільноти, відкидання й вороже сприйняття інших релігій та спрямування своїх помислів виключно на іслам. Звідси й характерна

нетерпимість мусульман, що проявляється у відчутті своєї переваги над «невірними» (при цьому важливо, що іслам забороняє агресію над невинними людьми). У свідомості мусульманина-радикала його релігійна громада виступає головною світоглядною цінністю.

Ще однією характерною особливістю можна вважати ідеалізацію та міфологізацію суспільно-політичного устрою, що існував за часів життя Пророка Мухаммеда (раннього ісламу). Частина мусульман сприймають цю епоху як «золотий період» та прагнуть відродити його.

Також на посилення радикальної складової ісламу впливають деякі релігійні догми Корану, зокрема концепція боротьби за віру (або боротьби з «невірними») – джихад. Більше того, іслам з самого зародження був «релігією меча», що прославляє військову доблесть, і слугує на користь ідеям насильницьких методів досягнення цілей. Проте, не варто сприймати іслам лише у войовничому ключі, адже моральні принципи Корану засновані на почуттях любові, милосерді, повазі та самопожертві.

Ряд науковців серед причин радикалізації називає «молодість» ісламу, оскільки ця релігія сформувалася значно пізніше за інші світові монотеїстичні системи та знаходиться на одному із закономірних етапів свого розвитку. Християнська релігія також нерідко демонструвала радикальні свої прояви (як приклад, хрестові походи) на минулих етапах своєї еволюції.

С. Хантінгтон серед причин схильності мусульман до конфліктів називає демографічний вибух у мусульманських країнах і те, що значна частина населення припадає на чоловіків віком від п'ятнадцяти до тридцяти років, які часто не забезпечені трудовою зайнятістю. Що є природнім джерелом нестабільності та насильства як усередині самого ісламу, так і поза його межами, по відношенню до немусульманських країн. Економічний розвиток мусульманських держав міг би призвести до суттєвого зниження схильності мусульман до насильства, а отже, – до загального спаду напруженості по лініях міжцивілізаційних розломів [101].

Однією з основоположних ідей, якою керуються більшість сучасних мусульман-екстремістів (тобто тих, для яких характерні крайні погляди), є панісламізм – течія, що виникла на хвилі реформаторського руху, та яка виступає за релігійно-політичний союз всіх мусульманських народів, їх об'єднання в єдиній державі. Ідеї панісламізму слугують ідеологічним базисом міжнародної релігійно-політичної організації «Брати-мусульмани» (створена у Єгипті у 1928 році). Засновник організації Хасан аль-Банна став основним ідеологом концепції «відродження чистого ісламу» (ісламського фундаменталізму). Головною причиною успіху фундаменталістських поглядів був саме їх ідейно-політичний зміст. Ідеологія ісламських фундаменталістів ґрунтувалася на загальноприйнятих релігійних традиціях, тож є зрозумілою широким мусульманським громадам. Розглянемо провідні теоретичні принципи, які і зараз розділяються більшістю ісламських фундаменталістів.

До принципів, що розділяє ідеологія, належать: ідея нероздільності релігії й суспільного життя («іслам – це не лише релігія, а й спосіб життя»), а також релігійного й державного життя, ідея повернення до «дійсного» ісламу (життя виключно за нормами Корану і Суні), ідея єдності всіх мусульман, боротьба за встановлення «ісламських порядків» на основі принципу джихаду. Характерною особливістю ісламського фундаменталізму є зміщення акцентів з релігійної складової на політичну ідеологію.

Головною причиною посилення радикальних ісламських поглядів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали глобалізаційні процеси (які, на противагу розчиненню ісламського світу та його поглинанню іншими цивілізаціями, провокують розвиток Ісламського відродження), а також геополітичні причини (втручання в ісламські суспільства інших країн). Проаналізувавши причини й фактори радикалізації ісламу, слід зазначити, що важливу роль у цьому відіграв зовнішній фактор впливу, який викликав захисну реакцію мусульман у різних проявах. Крім цього, ісламські релігійні принципи мають ряд особливостей, що сприяють радикалізації, а саме – регламентація

всього суспільного життя, ідеалізація раннього ісламу, концепція збройного джихаду тощо.

2.4. Радикальний іслам і тероризм в Європі

У списку глобальних викликів, що становлять загрозу сучасному світу, міжнародний тероризм можна поставити на першочерговий план. Загроза терористичних атак не оминає жодну сучасну країну. На тлі процесів глобалізації, поширення нових способів масової комунікації, загрози неконтрольованого розповсюдження зброї масового знищення проблема екстремізму і тероризму набуває абсолютно нового змісту, перетворюючись не лише на фактор зовнішньої та внутрішньої політики більшості держав, а й на повсякденну реальність життя мільярдів людей по всій планеті. В контексті неконтрольованих міграційних потоків та існування широких мусульманських спільнот на теренах європейських країн, які не сприймають західні цінності, проблема поширення радикальних ісламістських рухів та терористичних атак є вкрай актуальною.

Власне поняття «тероризм» не є нейтральним, воно має політичне та емоційне забарвлення, що приводить до складнощів його дефініювання. Тероризм (з латинської мови перекладається як «страх» або «жах») – це незаконне застосування насильства (прикладом якого є масові вбивства, захоплення будівель, літаків, заручників тощо) чи загрози насильства на недержавному рівні проти осіб або власності задля залякування суспільства та спонукання влади до зміни політичного курсу або для досягнення терористами власних політичних чи соціальних цілей.

Досить змістовним є також визначення тероризму як систематичного, соціально чи політично мотивованого, ідеологічно обґрунтованого використання насильства чи загроз застосування насильства, з допомогою якого шляхом залякування фізичних осіб здійснюється управління їх поведінкою з вигодою для терористів та їх цілей. Також варто зауважити, що важливою сутнісною характеристикою тероризму є його спрямованість. Суб'єктами тероризму є

особи або структури, які не мають достатнього рівня легітимності для здійснення політичного насильства. Виходячи з цього, некоректно говорити про тероризм, коли йдеться про терор, здійснюваний державою, – так званий державний тероризм по відношенню, наприклад, до певної соціальної групи чи опозиції діючої влади. Правомірність поняття «державний тероризм» як одного із типів тероризму є дискусійним питанням в наукових колах.

Розглянемо поняття тероризму на правовому рівні. Франція, яка найбільше серед країн ЄС постраждала від терористичних атак, має в національному кримінальному законодавстві найбільш широкий перелік дій, які підпадають під класифікацію терористичних. Законодавство Франції називає актами тероризму дії, що пов'язані з якою-небудь індивідуальною чи колективною діяльністю, що має на меті порушити громадський порядок шляхом залякування чи терору. До таких дій належать: умисні посягання на життя та особисту недоторканність; викрадення та незаконне позбавлення волі осіб; викрадення повітряного судна, корабля чи будь-якого іншого транспортного засобу; крадіжки, вимагання, знищення, пошкодження та псування майна; злочинні дії в інформаційній сфері; злочинні дії бойових групи та розформованих рухів; виготовлення або зберігання смертоносних чи вибухових механізмів та знарядь; незаконне виробництво, продаж, зберігання, перевезення вибухових речовин чи знарядь; незаконне зберігання та перевезення зброї та боєприпасів; злочинні дії щодо розробки, виготовлення, зберігання, складування, придбання та передачі біологічних чи токсичних видів зброї [56].

Серед типів сучасного тероризму виділяють політичний, інформаційно-психологічний, економічний і соціально-побутовий тероризм. Також тероризм поділяють на внутрішній (на національному рівні) та зовнішній (міжнародний). На відміну від тероризму на національному рівні, який є більш різноплановим та нерегулярним у власному прояві, міжнародний тероризм, як явище спровоковане процесами глобалізації, стає всесвітньо організованим, структурованим і спланованим. Міжнародний тероризм, що сьогодні, як правило, пов'язують з радикальним ісламізмом, має на меті дезорганізацію державного управління,

нанесення економічної й політичної шкоди, порушення засад громадського устрою, що в свою чергу має спонукати уряди країн до перегляду державного політичного курсу.

Потужний поштовх розповсюдження тероризму відбувся після Другої світової війни. З одного боку, він був пов'язаний із початком постколоніальної епохи. В той час як одні колонії отримували незалежність мирним та відносно безболісним шляхом, в інших відбувалася запекла боротьба прихильників національного суверенітету. З іншого боку, розвитку тероризму сприяло зростання лівих настроїв у молодіжному та інтелектуальному середовищі на Заході, особливо починаючи з кінця 1960-х років. Основним ідейним змістом тероризму цього періоду були ліві радикальні погляди, хоча іноді до тероризму вдавалися й представники праворадикального спектру.

У 1960–1980-ті роки тероризм починає набувати міжнародного, транснаціонального характеру. Перша причина – стало більш доступно та просто переміщатися з однієї країни до іншої. По-друге, завдяки технологічному розвитку сформувалися зв'язки між різними терористичними угрупованнями з різноманітними ідеологічними поглядами у різних частинах світу. На розвиток тероризму вплинув також розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, діяльність радіо й телебачення, а пізніше – Інтернету. ЗМІ перетворилися на той інструмент, через який терористи доносили свій меседж всьому світу.

Ісламські терористи кінця XX – початку XXI століть, прибічники «глобального джихаду», не принесли нічого принципово нового в практику терористичних дій. Весь «практичний інструментарій» фактично був ними запозичений від західних терористичних угруповань, що діяли раніше під світськими гаслами. Якісно новим ісламський терористичний рух робили його принципово нова для того часу мотивація (тероризм став релігійно мотивованим), а також ті можливості, які відкрилися для терористів внаслідок глобалізації й технологічним досягненням людства.

Існує декілька причин, що пояснюють вихід екстремістів й терористів, які виступають під релігійними (мусульманськими) гаслами, на рівень суб'єктів

світової політики. Перш за все, це пояснюється соціально-економічними причинами – ісламський екстремізм як відповідь на низький рівень життя в мусульманських країнах. Також слід враховувати політичні фактори – поширення репресивних режимів в східних державах, неможливість політичної участі в суспільному житті, корупція і т. д. Мають вплив також ідеологічні причини – поширення салафітських ідей нетерпимості.

Ряд дослідників до причин поширення радикальних й терористичних виявів ісламу відносять психологічні особливості мусульман, які сприймають релігію як інструмент досягнення політичних цілей, та схильні до специфічного типу поведінки, заснованому на нетерпимості до інакомислячих. На додаток, не слід забувати й про історичні причини, а саме – давнє протистояння Сходу й Заходу.

На процеси укріплення екстремізму й тероризму вплинули процеси релігійного відродження – неприйняття світських цінностей і повернення до священних засад організації суспільства. Як зазначає Б. Хоффман, релігійний чинник став куди більш рушійним мотивом для терористичної діяльності після закінчення «холодної війни», ніж старі ідеологічні напрями, чію неспроможність продемонстрував розпад СРСР та крах комуністичної ідеології, а також обіцянки ліберально-демократичних капіталістичних держав, які належним чином не реалізуються в багатьох країнах світу.

Варто зазначити, що ісламський радикалізм й тероризм – не породження мусульманської релігії, а скоріше наслідок цілого комплексу історичних та соціально-економічних факторів. Як зазначає французький політолог-ісламознавець О. Руа, соціологічний портрет терориста в Європі, зокрема у Франції, доволі однотипний. Це нащадки мусульман-іммігрантів в другому поколінні, дитинство яких пройшло в неблагонадійних районах. Терористи розмовляють французькою, проте здобули слабку шкільну релігійну освіту, тож їм не вдалося побудувати успішну професійну кар'єру. Етнічне походження для них менш значимо, ніж відчуття власної маргіналізації. Звернувшись до ісламу,

вони не мають досвіду глибокої релігійної практики і ґрунтовних релігійних знань [48].

Ісламський тероризм – явище сучасне, і на тлі багатовікової історії ісламу навряд чи є показовим. Радикальні ісламістські рухи базуються на специфічному сучасному розумінні ісламу та Корану.

Ідеологічним корінням релігійного тероризму вважають салафізм та джихадизм (вахабізм). Вахабіти – це особи, які проголосили себе «врятованими» і вважають своєю зброєю ненависть і насильницькі методи. Салафізм – більш широке поняття, що включає різні стратегії: від ненасильницької проповіді до глобального насильницького та наступального джихаду. Найчастіше салафітами вважають себе ті, хто відкидає діалог з іншими мусульманами, критикує всіх, хто йде на поступки з владою щодо релігійних питань. Для салафітів характерні замикання у своїх групах, схильність до протистояння, часом жорстокого, упередженість щодо проголошення джихаду та участі у збройних конфліктах й диверсійно-терористичній діяльності. Підтримку своєї моделі поведінки салафіти знаходять у власному трактуванні норм Корану та Суні.

Таким чином, основна причина поширення ісламських радикальних настроїв й актів насильства, вчинених ісламськими терористичними організаціями, в Європі – це соціальні, економічні, політичні, культурні труднощі мусульманських спільнот. Країни Європи, у свою чергу, зіткнулася з раніше невідомим для себе явищем – присутністю великих мусульманських громад на своїй території, які мають серйозний вплив на політичне життя та соціальні процеси.

РОЗДІЛ 3. МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНФЛІКТ В ЄВРОПІ ЯК ПРИЧИНА КРИЗИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Міграційна криза в контексті зіткнення цивілізацій

Одним із наслідків процесу глобалізації стала активізація міграційного руху. В основі цього процесу лежать глобалізація світової економіки, глобальний розвиток комунікаційних засобів та інформаційних технологій, транспортного сполучення, міжнародної торгівлі і взаємопроникнення культур. Міждержавні кордони поступово втрачають свою вагу, міграційними потоками охоплено всі країни світу, а масштаби міграції обчислюються сотнями мільйонів людей, які щорічно з різних причин та з різними цілями перетинають кордони держав. Це дозволяє нам говорити про міграцію як про глобальне явище. Міграція населення грає величезну роль не лише в соціальному, економічному та демографічному розвитку більшості країн світу, а й виступає одним із важливих факторів функціонування всього світового господарства, об'єктом міжнародного регулювання.

Міграція населення – це процес фізичного переміщення осіб, пов'язаний зі зміною місця проживання. Міграційний процес розглядається не як простий механічний процес переміщення населення, а як складне соціальне явище, що впливає на економічне, політичне, культурне життя суспільств. Серед прикладів такого впливу – економічне зростання країни за рахунок залучення іноземних трудових ресурсів або посилення соціальної напруги в суспільстві, пов'язане з поведінкою міграційних груп.

Міграцію прийнято поділяти на внутрішню (всередині країни) та зовнішню або міжнародну (пов'язану з перетином міждержавних кордонів). Міжнародна міграція, як і міграція загалом, є складним багатограним процесом. За часовим фактором виділяють такі типи міжнародної міграції: постійна або безповоротна (міграція в пошуках постійного місця проживання), довгострокова (на період від 1 року), тимчасова (сезонна, як правило з метою працевлаштування),

короткострокова (міграція терміном до 1 року) та маятникова міграція (щотижневий перетин кордонів держави, що носить, як правило, трудовий характер, та найбільш поширена серед жителів прикордонних територій).

Розглянуті типи територіальних переміщень дозволяють також виокремити дві основні форми зовнішньої міграції – організована й неорганізована. Організована або керована міграція передбачає наявність у держави можливості впливати на пересування населення з однієї країни до іншої, відповідно до власних національних інтересів. З метою організаційної підтримки міграційних процесів розробляються різного типу державні ініціативи, програми, законодавчі акти тощо.

Неорганізована міграція відбувається без матеріальної й організаційної підтримки держави. Особи, що вдаються до такої форми міграції, часто перебувають в умовах відсутності соціального захисту з боку держави, їхні соціальні права і свободи часто порушуються.

За правовим статусом розділяють легальну, нелегальну та напівлегальну міграцію. Легальна міграція, на противагу нелегальній, передбачає перетин державного кордону на законних підставах, з дотриманням усіх формальних вимог. Напівлегальна міграція – це перебування особи в країні після завершення терміну офіційного дозволу на перебування. Тобто, особа перетнула кордон на законних підставах, але з різних причин не повертається додому, порушуючи законні умови перебування в країні-реципієнті. Шляхом напівлегальної міграції значна частина українського населення потрапляє до європейських країн з метою працевлаштування та заради зміни постійного місця проживання.

Потік мігрантів в Європу має глибокі історичні корені. Після Другої світової війни європейські країни зіткнулися з гострою нестачею трудових ресурсів, тому міграційні потоки з колишніх європейських колоній сприяли ефективному використанню трудового потенціалу. Також слід враховувати, що в цілому ряді європейських країн, таких як Німеччина, Франція, Бельгія, були запроваджені досить лояльні міграційні закони, які передбачали набір преференцій для мігрантів для заохочення їх участі в трудовій діяльності. У

міграції вбачали прогресивний процес, що сприяв розвитку виробничої сфери суспільства. Натомість, сучасні міграційні процеси дестабілізують інститути ЄС, провокують соціальні страхи та низку загроз, які є прямим чи опосередкованим наслідком напливу мігрантів. Сучасний стан проблеми вимагає практичних рішень ЄС щодо захисту європейців, щодо контролю міграційних потоків та встановлення статусу мігрантів, а також інших супровідних явищ і процесів. В європейській концепції питання міграції населення прямо пов'язане з питанням прав людини та гуманістичними ідеалами. Надання притулку та захист біженців відповідає європейським демократичним цінностям, проте часто суперечить інтересам держав.

Усі потоки нелегальних мігрантів та біженців в ЄС можна умовно поділити на три напрями (коридори):

- Східно-середземноморський коридор – найбільш простий, дешевий та безпечний для мігрантів маршрут в Європу, який проходить через Туреччину в Грецію. Основними країнами-реципієнтами мігрантів, що прибувають цим маршрутом, є Греція, Кіпр та Болгарія. Міграційний потік утворився внаслідок військових дій у Сирії (активізувалися з 2015 року), а також Іраку (з 2003 року) та Афганістані (з 2001 року).

- Західно-середземноморський напрям передбачає морські та сухопутні переміщення мігрантів з Марокко та Алжиру в Іспанію.

- Центральні-середземноморський коридор – переміщення з Північної Африки Середземним морем до Італії та Мальти.

- Західно-африканський напрям – маршрут вздовж узбережжя Західної Африки до Канарських островів Іспанії.

Період коронавірусної пандемії відсунув проблему неконтрольованих потоків мігрантів в країни Європейського Союзу на другий план. У 2020 році переважна більшість європейських держав закрили кордони, а частина мігрантів вимушена була терміново повертатися додому. У 2020 кількість осіб, що незаконно проживали в ЄС, склала 557,5 тис. осіб, що на 73% нижче, ніж у 2015 році, коли кількість мігрантів досягала рекордних 2,08 млн., за даними

Європейського статистичного агентства. Порівняно з попереднім 2019 роком, у 2020 році кількість мігрантів у ЄС знизилася на 11%. Найбільше осіб, які незаконно проживають у Євросоюзі, у 2020 році виявили в Німеччині — 117,9 тис. осіб. Також лідируючі позиції займають Франція (103,9 тис.), Угорщина (89,4 тис.) та Іспанія (72,3 тис.). Однак, ряд європейських політиків вважають нову хвилю міграційної кризи питанням часу.

З огляду на цивілізаційний підхід С. Хантінгтона, у світі, що народжується (зокрема після руйнування двополярної політичної структури світу після завершення Холодної війни), основним джерелом конфліктів будуть не ідеологічні погляди і не економічні питання. Найважливіші кордони, що розділятимуть людство, і першоджерела конфліктів визначатимуться культурними особливостями. На думку науковця, якщо ХХ століття було часом зіткнення ідеологій, то ХХІ – стане часом зіткнення цивілізацій або релігій. Саме тому, ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найбільш широкий рівень культурної ідентичності. Фундаментальні відмінності цивілізацій – історичне минуле, мова, культура, традиції і найголовніше релігія – це продукт столітньої історії та основа різних цивілізацій, які не зникнуть найближчим часом [101]. Французький історик Ф. Бродель також вважає, що не варто говорити про «смерть цивілізації», адже якщо на шляху її розвитку виникає непереборна обставина, цивілізація хіба що впадає у стан сну, а не смерті, очікуючи на можливість знову перейти в активну фазу розвитку [11].

Сучасні люди, відповідно до поглядів С. Хантінгтона, починають ототожнювати себе не з державою або нацією, а з більш широким культурним утворенням – цивілізацією. Оскільки цивілізаційні відмінності, що формувалися століттями, є більш фундаментальними, ніж відмінності між політичними ідеологіями й політичними режимами. Конфесійний чинник є потужним фактором, що розділяє людей сильніше, ніж етнічна приналежність.

Наскрізна ідея наукових роздумів С. Хантінгтона полягає в протиставленні Заходу всьому іншому світу, і реакція інших «незахідних» цивілізацій на цінності Заходу. На його думку, панування Заходу добігає кінця і на світову

арену активно виступають «незахідні» держави, які відкидають встановлені заходом цінності й відстоюють власні норми.

Поняття «міграційна криза» стосовно ЄС почали широко використовувати починаючи з 2015 року. Саме на 2015 рік припав найбільш масовий, з часів Другої світової війни, наплив біженців з країн Північної Африки, Близького Сходу та Південної Азії. За даними ООН, країни, з яких походить більша частина шукачів притулку, не змінюються з 2014 року: це Сирія, Афганістан, Сомалі, Південний Судан, Судан, Демократична Республіка Конго, Центральньоафриканська Республіка, М'янма та Еритрея. До основних факторів активізації міграційних потоків належить економічна, політична, демографічна та національно-правова нестабільність в цих країнах.

До причин посилення міграції в ЄС в 2015 році належать загострення військових конфліктів (війни в Іраку та Афганістані, громадянська війна в Сирії, друга громадянська війна в Лівії та інші конфлікти), відсутність соціально-економічних перспектив в рідних для біженців країнах, погіршення фінансування та умов життя в таборах для біженців у Туреччині, Лівані та Йорданії, прагнення біженців возз'єднатися з родичами, що вже утворили міграційні общини на території ЄС, відносно простий спосіб отримання притулку в ЄС (за умовами Дублінського регламенту № 604/2013 відповідальність за біженця покладається на ту державу, через яку він вперше потрапив на територію ЄС).

В результаті Європа виявилася неготовою прийняти таку кількість біженців-мігрантів через відсутність єдиної концепції щодо прийому та соціального забезпечення біженців, недостатнє фінансування та відсутність умов розміщення біженців (приміщень для створення таборів, персоналу для реєстрації й адаптації біженців). Міграційна криза в ЄС фактично стала неконтрольованою. Що призвело до цілого ряду негативних тенденцій, серед яких відмова прийняття мігрантів, радикальні зміни в національному законодавстві, що не відповідають вимогам ЄС (наприклад, у Швеції, Данії,

Угорщині), посилення позицій правих партій в деяких державах ЄС, активізація міжнародного тероризму, зокрема у вигляді Ісламської держави.

Більша частина мігрантів, які осіли в європейських країнах, мусульмани за віросповіданням. Ця слугує основою активізації процесів ісламізації Європи. В європейські суспільства почали активно вливатися міграційні спільноти зі своїми стійкими ісламськими традиціями та цінностями. Європейська політика етноплюралізму стала бомбою сповільненої дії. Європа не стимулює міграційні спільноти сприймати національні традиції та правила життя. Мігранти відокремлюються, утворюючи цілі національні гетто на околицях європейських міст.

Крім того, більшість іммігрантів – молодь, віком до 35 років, а отже активна категорія населення, яка народжує дітей. Зауважимо, що для європейської сім'ї нормою вважається 1-2 дитини, тоді як традиційно мусульманські родини значно більші. У великих містах Франції, таких як Ніцца, Марсель, Париж, 45% дітей та молоді віком до 20 років – мусульмани. Більше того, молодь є уособленням протесту, нестабільності, реформ та революції. Критично низький рівень народжуваності європейців та старіння нації роблять Європу залежною від дешевої робочої сили. Не на користь європейців грають сучасні європейські тенденції, такі як зміна пріоритетів для жінок (європейки надають перевагу навчанню та кар'єрі, а не народженню дітей), феміністські рухи, поширення ідей «child-free» (свідомого бажання не народжувати дітей), зниження репродуктивної здатності населення тощо.

Деякі мусульманські богослови та ісламознавці вказують на те, що міграція мусульман на Захід має релігійний сенс, а саме – поширення ісламу серед «невірних». На думку Б. Тібі, мусульманська імміграція є релігійним припис поширювати іслам.

Масштаби та темпи міграційної кризи змушують розглядати її з позиції впливу на безпеку держав (безпеку громадянина, суспільства та національну безпеку). Міграційна криза в Європі загострила проблему підтримки безпеки на повсякденному рівні, у тому числі запобігання терористичним актам. В

поселенні терористичної діяльності на теренах Європи багато хто вбачає кризу існуючої в Європі системи безпеки. Це провокує соціальні занепокоєння, критичне зниження толерантного ставлення до мігрантів.

Міграційна політика популяризує у ряді країн праві погляди. Наприклад, Марі Ле Пен у Франції, яка виступає за тимчасове повне призупинення імміграції, відновлення прикордонного контролю на внутрішніх кордонах і подальше кількісне обмеження міграційних потоків у державу. Марі Ле Пен висуває ідеї активної боротьби з ісламістами, закриття мечетей, де пропагується екстремізм. Вона робить акцент на тому, що прогресуюча ісламізація ставить під загрозу виживання європейської цивілізації [68].

Частина науковців та політичних діячів у пошуках причин європейської міграційної та культурно-цивілізаційної кризи звертають погляди на Схід, а саме на Російську Федерацію. Міністр національної оборони Польщі А. Мацєрєвич вважає, що агресія Росії проти України, міграційна криза в Європі і посилення тероризму є елементами зіткнення цивілізацій. Також міністр звертає увагу на те, що Російська Федерація може підтримувати радикальний ісламський тероризм зради дестабілізації на Заході [72].

У 2021 році загострилась міграційна криза на польсько-білоруському кордоні – вихідці з Сирії, Іраку та Афганістану намагаються будь-якою ціною потрапити до ЄС. Досить поширеною є думка, що цей коридор для мігрантів є штучно створений за сприяння Росії. Мета такої «гібридної міграції» – дестабілізація ситуації на кордонах із ЄС, провокування сутичок і конфліктів, а також загалом демонстрація світу можливих розбіжностей між країнами-членами Європейського Союзу. Ситуацію з біженцями на кордоні Росія прагне використати у власних геополітичних інтересах, щоб тиснути на Польщу та Литву [30].

Отже, Європейський Союз є потужним центром, що притягує міграційні потоки. Оскільки мусульманські міграційні спільноти в XXI столітті міцно закріпили своє становище в європейських країнах і не планують повноцінно інтегруватися в європейські суспільства та приймати західні цінності, гостро

постає проблема ісламізації європейського населення. Європейським країнам необхідно напрацювати спільну концепцію правових шляхів контролю міграційних потоків та збереження культурної ідентичності європейців.

3.2. Міжрелігійні протиріччя у Франції

Французька Республіка – держава, в якій частка арабо-мусульманського населення одна з найбільших в Європі. У Франції іслам посідає друге місце, після католицизму, за кількістю віруючих (випереджаючи протестантів та іудеїв). Історично у Франції набула поширення культурно-релігійна традиція католицизму. Згідно з законодавством Франції, держава поважає всі віросповідання, але визначає себе як демократичну, світську республіку [56]. Французька Республіка є єдиною державою-членом ЄС, що позиціонує себе як «світську». Це, однак, не означає, що Франція відкидає релігійні погляди громадян. Навпаки, на думку Н. Саркозі, світський характер гарантує право кожного громадянина вільно обирати релігію або бути атеїстом.

Мусульмани у Франції представлені переважно вихідцями з Північної Африки. Це пояснюється історичними передумовами: країни Магрибу (Туніс, Алжир і Марокко) були об'єктами колоніальної експансії Франції.

Потік мусульман, вихідців із Північної Африки, на територію Франції відбувався в роки Першої світової війни, коли для захисту країни необхідна була значна кількість людських ресурсів. Наступний масовий потік мігрантів спостерігався з 1960-1970-х років минулого століття, коли французьке суспільство потребувало трудових ресурсів після Другої світової війни. Ісламські спільноти на перший час не були помітними в суспільстві, частина з них приймала західні цінності і в достатній мірі інтегрувалася у французьке суспільство.

Мусульмани у Франції відрізняються від мусульман в інших країнах ЄС тим, що завдяки державній імміграційній політиці процес їх перетворення у «французів за паспортом» йде досить швидко. Сьогодні вже третє та четверте покоління мігрантів післявоєнного періоду проживають у Франції, народившись

в Європі і маючи французьке громадянство. Часто до них застосовують словосполучення «французькі мусульмани».

З 1980-х років мусульманське питання активно входить в соціально-науковий дискурс. Значна кількість мігрантів не готова була інтегруватися в європейське суспільство, і вбачала в ісламських традиціях основу своєї цивілізаційної ідентичності. Мігранти, зміцнивши своє становище, почали вимагати визнання їх рівноправними членами французького суспільства. Вони почали боротьбу за свої соціальні й економічні права та інтереси.

Саме молоде покоління мусульман стало рушійною силою еволюції поведінки європейських мусульманських громад. З одного боку, молоді мусульмани виростили в оточенні європейської культури, чудово володіли мовою країни проживання. Проте з іншого боку – їх релігійність характеризувалася більш глибокою вірою, що сприймалася як повернення до первісної чистоти ісламу і іноді навіть приймала форму фанатичного вірування. Склалася ситуація, коли мусульманська молодь почала відчувати себе в Європі як вдома і прагнула відкрито заявити про себе в європейському інтелектуальному та соціальному просторі. Але саме для того, щоб звернути на себе погляди громадськості як на мусульман, і щоб мати можливість зберігати вірність глибинним ісламським принципам. Суть такої поведінки можна виразити формулою «жити своєю вірою саме в Європі». З посиленням своєї участі у різних суспільних сферах в Європі мусульмани дедалі більше проявляють себе як носії інших релігійно-культурних цінностей.

Серед ключових проблем інтеграції молоді-мусульман в європейське суспільство – проблема освіти та економічні питання. Освіта, як ключовий фактор соціальної мобільності, грає важливу роль в процесі соціалізації, а також забезпечує необхідною кваліфікацією для успішної діяльності ринку праці. Мігранти в країнах ЄС недостатньо активно беруть участь в економічному житті держави – рівень працевлаштування вкрай низький, порівняно з місцевим населенням; роботи, на які влаштовуються мігранти, як правило, не вимагають

високого рівня кваліфікації, тому є низькооплачуваними, що в свою чергу призводить до бідності і невдоволення своїм соціальним статусом.

Відповідно до посилення міграційних потоків уряди західноєвропейських країн намагалися віднайти способи управління ними та навіть стримування напливу мігрантів. З 1970-х до 1990-х років було прийнято низку законодавчих актів щодо контролю імміграції. Крім обмежень на в'їзд та посилення умов в'їзду для родичів мігрантів, які вже встигли отримати дозвіл на проживання у Франції, були запроваджені програми репатріації мігрантів на батьківщину. Однак, іммігранти-мусульмани не поспішали повертатися до рідних країн.

Особливістю французької міграційної політики є те, що держава розглядає іммігрантів та громадян «нефранцузького» походження як частину нації, що впливає на погляди влади на інтеграційні процеси мусульманських спільнот у французьке суспільство. Причини цьому історичні – свої північно-африканські колонії французи завжди розглядали як частину Франції, тож дуже багато зусиль прикладалося для того, щоб прищепити у мусульманському середовищі цінності французької культури. Навіть сьогодні у багатьох арабських мусульманських країнах зберігається особливе ставлення до Франції – її культура сприймається у низці арабських країн як ідеал, до якого варто прагнути.

Якщо на початку (до 1970-х років) Франція успішно втілювала модель асиміляції мігрантів за рахунок їх залучення в трудові відносини й колективи, то після закінчення повоєнного періоду економічного зростання держави, початку нафтової кризи 1973-1974 років, а також активізації процесів глобалізації, процес асиміляції призупинився. Мігранти переживали соціально-економічні складнощі, а також психологічне відчуття дискримінації та несправедливого відношення до себе.

Французька влада була вимушена перейти від асиміляційної політики до моделі інтеграції, тобто мирного співіснування мусульманської та французької культур. Втілення цієї моделі планувалося за рахунок надання мігрантам французького громадянства та їх залучення до суспільно-політичного життя. Таким чином, французька влада не вимагала від мусульман «розчинятися» в

європейській спільноті, проте вимагала приймати європейські «правила гри» – демократичні цінності, рівні права та свободи людей, участь у громадсько-політичному житті тощо. До категорій, що сприяють соціальній інтеграції, можна такою віднести адаптація до культурних особливостей держави, навчання офіційною державною мовою, участь у діяльності різних громадських інституціях, готовність працювати та приносити користь економіці країни. До них слід додати ще одну важливу категорію – можливість досягнення певного соціального статусу мігрантами нарівні з місцевими мешканцями.

Можна з впевненістю сказати, що французька концепція інтеграції виявилася неефективною. Частина іммігрантів страждають від безробіття та десоціалізації, замикаються в своїх етнокультурних спільнотах, створюючи цілі етнічні квартали, в яких панує влада криміналу.

Події початку XXI століття змусили по-новому поглянути на питання ісламу у Франції і переосмислити підхід до вивчення й аналізу цієї теми. Мусульманами було сформовану цілу систему професійних, гуманітарних, політичних, культурно-релігійних організацій. Серед них були як прибічники світського або модернізованого ісламу, так і радикальні ісламістські рухи.

Спокійне суспільне життя Франції змінилося назавжди, коли країна зіштовхнулася з проблемою тероризму. Посилена охорона заради запобігання терористичним атакам стала повсякденною буденністю французів. Ейфелева вежа, яка слугує магнітом для мільйонів туристів щороку, з 2019 року була обгороджена куленепробивною скляною стіною.

Найкровопролитнішими за всю історію Франції вважаються терористичні акти в Парижі 2015 року. Ввечері 13 листопада була здійснена серія скоординованих терористичних атак – розстріл людей на вулицях та в кафе, вибухи, у тому числі терористів-смертників, захоплення заручників у концертній залі. В результаті нападів загинули щонайменше 130 людей, близько 350 отримали поранення. Відповідальність за теракт взяло на себе джихадистське міжнародне терористичне угруповання «Ісламська держава». У своїх заявах

терористична організації проголошувала, що атаки на Францію триватимуть, доки вона не відмовиться від своєї «хрестоносної кампанії».

Лакмусовим папірцем настроїв у французькому суспільстві є сатиричний журнал «Charlie Hebdo» – феноменальне суспільне явище, що стало символом боротьби за свободу слова та вільне мистецтво. Сатиричне антирелігійне видання має тривалу історію жорстокого висміювання явищ, які вважає вартими такого ставлення. І, хоча найбільше уваги привертали карикатури проти ісламізму, та об'єктами висміювання були найрізноманітніші події та явища, зокрема й інші релігійні спільноти (католики, євреї), французькі політичні діячі та навіть трагічні події [112].

Увагу всього світу видання звернуло на себе після трагічних подій. На початку 2015 року, 7 січня, у Парижі троє озброєних людей напали на редакцію журналу. Приводом були опубліковані карикатури із зображенням пророка Мухаммеда. Усього загинули 12 людей, ще 10 отримали поранення. Серед загиблих були головний редактор журналу та троє провідних карикатуристів. Зазначимо, що видання й раніше отримувало погрози з боку ісламських кіл. Справа доходила навіть до суду у 2006 році, коли видання опублікувало карикатуру на Пророка, проте тоді суд постановив, що видання висміювало не мусульман загалом, а саме ісламістів. У 2011 році видання пережило підпал своєї редакції, а також програмні атаки на сайт.

Ще одним красномовним виявом міжрелігійної напруги у Франції можна вважати вбивство французького вчителя середньої школи С. Паті з релігійних мотивів. Незадовго до смерті, він на уроці свободи слова продемонстрував учням карикатуру на пророка Мухаммеда, опубліковану виданням «Charlie Hebdo» 2 липня 2008 року. Вбивцею був чеченець, уродженець Москви, який потрапив у Францію в 2008 році ще дитиною, в статусі біженця.

Незважаючи на всі трагічні події, діяльність «Charlie Hebdo» продовжується, перетворившись на провокатора світового масштабу, що може висміювати будь-що, постійно опиняючись в центрі міжнародних скандалів. На його думку, сучасні ЗМІ в епоху «нової цензури» прикриваються

політкоректністю та повагою різних поглядів, але насправді ними керує страх. Працівники видання упевнені, що свобода слова рухнула не лише у ЗМІ, а й в суспільстві загалом. На доказ цього вони опублікували результати опитування громадської думки після повторної публікації карикатур на Мухаммеда в 2020 році: 31% французів вважають це «непотрібною провокацією». Результати опитування французьких мусульман ще тривожніші: 18% не засуджують теракти 2015 року, а 40% переконані, що їхня релігія важливіша за державу. І це у Франції, де свобода слова традиційно вважалася найважливішою цінністю. В інших країнах ЄС риторика «вбивати за малюнки, звичайно, погано, але й сміятися з релігії неприпустимо» звучить ще частіше [23].

За результатами опитування інституту громадської думки IFOP, більше половини французів-мусульман у віці до 25 років (57%) вважають, що закони шаріату важливіші, ніж закони республіки, показало опитування. Ця цифра зросла на 10%, порівняно з 2016 роком. У той же час серед католиків відсоток тих, для кого норми релігії важливіші за закони держави, всього 15%.

Більше того, дві третини французів-мусульман вважають неприпустимим, щоб учитель показував учням карикатури на релігійних діячів. 80% католиків належать до демонстрації таких малюнків позитивно [97].

Не слід відкидати і вплив зовнішніх факторів на розгойдування суспільної ситуації у Франції. Французька Республіка є державою, яка разом з США, Канадою, Великою Британією, Німеччиною, Туреччиною, Ізраїлем та іншими країнами, проводить активну боротьбу з міжнародними терористичними організаціями. Терористи формують терористичні осередки на території Франції, використовують метод залякування суспільства, а також інформаційно-пропагандистські методи діяльності, закликають своїх послідовників до здійснення терористичних атак.

Всі перелічені аспекти свідчать про складну напружену ситуацію у Франції, де зіткнулися дві цивілізації, що мають кардинально різні погляди і не визнають ідентичність одна одної. На свободу французького суспільства, в тому числі й свободу слова, тисне страх жорстокої розправи з боку радикальних

ісламістів. Це, в свою чергу, стирає європейську ідентичність, що виражена в ліберально-демократичних поглядах.

Для уряду Франції пріоритетними є питання скорочення потоку мігрантів, в тому числі й сімейної міграції, а також проблема співіснування якісно різних культур і конфесій. Щодо запобігання радикалізації мусульман, французам необхідно акцентувати увагу не лише на міграційній політиці, а й на соціально-економічному становищі цього населення, а також враховувати, що потоки мігрантів значною мірою залежать від зовнішніх факторів. Франції необхідно в рамках соціально-політичної, правової, економічної й культурної сфери вирішувати ті труднощі, які виникають у взаєминах між автохтонним населенням і мігрантами, в тому числі стурбованість і напругу у французькому суспільстві.

3.3. Європейська ідентичність в контексті міграційної кризи у Франції

З початку XXI ст. посилюється вплив мусульманської спільноти та ісламу на європейське суспільство, зокрема на національну та європейську ідентичність у Франції. Це обумовлено цілою низкою причин. Одна із них – криза християнської церкви і послаблення її духовних цінностей в постмодерному суспільстві.

Християнство впродовж століть слугувало ціннісною основою європейської єдності. В XXI ст. утверджується ідея цілковитої самостійності індивідуумів в усіх сферах життя, в тому числі і в релігійній. Більшість французів ідентифікують себе як католики, проте вірять у Бога переважна меншість. Серед французів виросла кількість людей, що звертаються до нових нетрадиційних релігійних практик або стають атеїстами (відкидають будь-які релігійні уявлення). У пошуках духовної істини значна частка французів починає звертати свою увагу на іслам. Адже іслам утверджується як невід'ємна частина французького життя, друга за чисельністю віруючих релігія у державі: мусульмани із французьким громадянством стають активними учасниками

соціально-політичного, економічного, культурного, релігійного аспектів соціуму.

До факторів, які вплинули на послаблення католицьких традицій у французькому суспільстві, можна віднести процеси індустріалізації країни (зменшення кількості сільського населення), поширення сучасних світських поглядів, демократичних цінностей, а також активне залучення Франції в процеси євроінтеграції з формуванням ідеї європейської єдності. На послаблення ролі християнської релігії опосередковано впливали й інші процеси глобалізації, що трансформують суспільство.

Проявом послаблення впливу християнських цінностей стало руйнування традиційної структури сім'ї (часто цей процес називають ще трансформацією інституту сім'ї або кризою сімейних цінностей): відбувається плюралізація форм сімейного життя та шлюбних відносин. Яскравим прикладом визнання і закріплення однієї з таких форм є рішення Президента Франції Ф. Оланда у 2012 році узаконити одностатеві шлюби та надати особам, що знаходяться в одностатевому шлюбі, законне право на всиновлення дітей.

Значно зменшилася кількість католицьких храмів у Франції. Більша частина з них вимушені були зачинитися через свою незатребуваність (зменшення релігійної практики), а також недостатню кількість священників. Натомість, з боку мусульманських спільнот активно лунають вимоги будувати мечеті, оскільки існуючі (у Франції нараховуються понад 2000 мечетей) не задовольняють повністю потреби мусульман.

Суспільство кінця ХХ – початку ХХІ ст., періоду постмодерну, часто характеризують як постсекулярне суспільство. Про постсекуляризм, як про процес посилення ролі релігії в сучасному суспільному житті, висловлюються теоретики концепції постсекулярного суспільства Ю. Хабермас й Ч. Тейлор. Згідно з точкою зору Ю. Хабермаса, постсекуляризм розвивається у суспільствах, що пройшли стадію секуляризації (послаблення ролі релігії в суспільстві), як етапу реалізації модерністської ідеології (Європа, США, Австралія). Саме по собі постсекулярне суспільство не є запереченням

секуляризаційних процесів, а служить їх природним продовженням, оскільки відродження релігії полягає у визнанні зі сторони держави її права на повноцінне існування у межах демократичного суспільства. Також на його думку, постсекуляризація виступає процесом взаємного зближення держави та релігійних конфесій, внаслідок якого конфесії отримують можливість розширення своєї діяльності, а держава здобуває механізм додаткового контролю над свідомістю й поведінкою громадян.

На думку Ч. Тейлора, для багатьох людей модерністські і секуляристські погляди неприйнятні, оскільки вони пов'язані з відчуттям внутрішньої пустоти і втратою сенсу життя. При чому відмова від традиційної релігії призводить не до цілковитої втрати віри більшістю соціуму, а до різноманітних альтернативних форм релігійних пошуків як в рамках релігійних організацій, так і поза ними. Згідно з прогнозом Ч. Тейлора, після того як концепція секуляризму зазнає краху, широку підтримки суспільства здобуде видозмінена форма релігії [92].

У зв'язку з цим можуть сформуватися якісно нові умови для існування мусульман та ісламу в постсекулярному європейському просторі. Та на відміну від християнства, іслам у традиційних мусульманських суспільствах не втрачав своєї ролі, не зникав зі сфери суспільного життя, а продовжував формувати спосіб життя і світогляд людей. Фактично виокремлюють три рівня ідентичності мусульман в європейських суспільствах:

1. Ідентичність на основі регіональної чи мовної приналежності (мусульмани об'єднуються на основі спільного історичного минулого, єдиної чи схожої мови).

2. Ідентичність на основі релігії, в тому числі об'єднання представників певного напрямку ісламу або правового спрямування в ісламі. На цьому рівні самоідентифікація відбувається або з опорою на ідеї панісламізму у різних його проявах, або з ідеями модернізувати іслам, відповідно до європейських умов, сформувавши тим самим новий тип мусульманської європейської ідентичності.

3. Ідентичність «за паспортом» (алжирець, ліванець, єгиптянин тощо). Саме цей рівень ідентичності найбільш поширений серед мусульман у державах

ЄС. При цьому мусульманин, який має громадянство європейської країни, часто прагне ідентифікувати себе як європейця (француза, англійця, німця і т. д.).

Досліджуючи питання збереження французької ідентичності в контексті міграційної кризи та зіткнення західної й східної цивілізацій, маємо на увазі саме національно-культурну ідентичність. Треба підкреслити, що при всій відмінності національних особливостей європейців та збереженні їхньої національної специфіки, визначальними в їх культурі є ті ідеї, які можна об'єднати у єдину європейську систему цінностей – повага до прав людини, власна свобода, почуття незалежності, мирне співіснування тощо. Середньостатистичний європеєць не цікавиться політикою та її обговоренням у ЗМІ, він індивідуаліст, занурений у власне приватне життя.

Репрезентацію європейської ідентичності можна розглядати з позиції «іншого». Традиційно Схід є «іншим», чужим і ворожим, для Європи і Заходу. Схід сприймається як уособлення таких рис, як деспотизм, що загрожує демократії, варварство, як загроза цивілізованому суспільству, колективізм, що посягає на індивідуальність. Тоді як Захід, на думку європейців, це уособлення прогресивних універсальних цінностей. Схід – це інтегральна складова західної цивілізації та культури, її «комплементарний чужий». Але тільки у контактах з «чужою» культурою відбувається усвідомлення специфіки власної культурно-цивілізаційної ідентичності [84].

Одним із факторів, який тисне на європейську ідентичність у Франції є відчуття страху та напруженості в суспільстві, породжене загрозою конфліктів та терористичних атак. Виступаючи на церемонії вшанування пам'яті вбитого з релігійних мотивів вчителя С. Паті, Президент Франції Е. Макрон заявив, що іслам знаходиться у стані кризи. При цьому французька влада займає доволі жорстку позицію – вона не підтримуватиме заборону карикатур і малюнків, за словами Президента.

Е. Макрон використовує досить жорстку риторику, направлену проти радикальних ісламістів та на захист європейських цінностей. Зокрема, він серйозно налаштований боротися з ісламським сепаратизмом та захищати

принципи світського суспільства. За словами Е. Макрона, існує реальна серйозна загроза того, що декілька мільйонна мусульманська меншість створить у Франції своє «контр-суспільство». Тому зі свого боку Президент створює ініціативи для захисту та укріплення республіканських цінностей. Наприклад, ініціатива позбавити мусульман звичної для них можливості переводити дітей на домашнє навчання – відвідування школи буде обов'язковим для всіх дітей, починаючи з 3 років, за виключенням необхідності домашнього навчання у зв'язку із станом здоров'я дитини. Таким чином, діти будуть виховуватися в соціумі європейських цінностей і традицій. Також до ініціатив президента належить зобов'язання асоціацій, які фінансуються державою, підписати «Хартію світських цінностей» (при її недотриманні державна підтримка не надаватиметься). На додаток до цього, Президент Франції пропонує посилити контроль за мечетями, з метою уникнути їхнього «захоплення» радикальними духівниками (імамами) [14].

Франція, обираючи між політикою плюралізму або політикою виключення, обрала «золоту середину». Якщо раніше влада взагалі відмовлялася розглядати іслам як повноцінну частину релігійного та культурного французького простору, то на даний момент влада офіційно визнала, що намагатиметься інтегрувати іслам в суспільне та культурне життя через налагодження міжкультурного діалогу на умовах, що не суперечать засадам республіканського устрою. Іслам визнано повноцінною частиною французького суспільного життя, проте він має піти на такі ж поступки, на які свого часу пішов католицизм: поважати національне законодавство, прийняти західну світську культуру тощо.

Намагаючись осмислити ідентичність французького суспільств, приходим до висновку, що вона, як і європейська ідентичність, є різноманітною, багатомовною і багатоконфесійною. Внаслідок міграційних процесів іслам став невід'ємною складовою культурного і релігійного різноманіття Франції. Більшість європейських країн, які приймають мігрантів, в тому числі і Французька Республіка, розробили систему заходів щодо «згладжування» культурних відмінностей та збереження національної ідентичності. Європейські

країни продовжують втілювати ініціативи щодо організації спільного проживання з мігрантами в умовах культурного різноманіття. Уряд Франції має намір позбутися іноземного впливу на іслам в державі та побудувати іслам, що живе у гармонії з Республікою. Саме правильно збудована державна економічна та культурна політика дозволяє зберегти віками накопичені цінності, що становлять ядро національно-культурної ідентичності Франції.

3.4. Культурно-цивілізаційне майбутнє Європи та європейської ідентичності

Безумовно, Європейський Союз переживає зараз не кращі часи – крах політики мультикультуралізму та провал спроб інтеграції мусульман, неконтрольовані міграційні потоки, соціальні конфлікти й занепокоєння, втрата суспільної довіри до політичних інститутів ЄС на тлі глобальної епідеміологічної та економічної кризи. Майбутнє Європи як культурно-цивілізаційної спільності є предметом серйозних дискусій.

Розглянемо ключові тренди та сценарії міжнародної політики Європейського Союзу в період «пост-коронавірусної» кризи у 2021 році. Умовно позитивний сценарій передбачає ефективне економічне відновлення держав-членів ЄС завдяки Інструменту відновлення «Наступне покоління ЄС» (фонд, створений за ініціативи Німеччини й Франції, який має згенерувати шляхом запозичень на фінансових ринках бюджет на подолання економічних наслідків пандемії у країнах ЄС). Передбачається, що економічне відновлення дозволить нівелювати внутрішні розбіжності щодо глобальних цілей Євросоюзу. За позитивним сценарієм, Європа може розраховувати на поновлення міцних стратегічних трансатлантичних зв'язків з США (у зв'язку з перемогою на президентських виборах в Америці Дж. Байдена), що гратиме на користь просування демократії у світі та посилення глобального впливу ЄС.

В рамках умовно нейтрального (базового) сценарію наслідки пандемії змусять ЄС відчувати перешкоди на шляху реалізації своїх зовнішньополітичних амбіцій. Оновлені підходи ЄС до утвердження своєї глобальної ролі не

призведуть до якісних змін в політиці розширення та сусідства, вирішенні конфліктів за участі цивільних та військових місій. Економічне відновлення країн Євросоюзу вимагатиме від держав-учасниць приділяти більше уваги внутрішнім питанням. Передбачається, що співпраця зі Сполученими Штатами матиме фрагментарний характер.

За негативним сценарієм, відбуватиметься поглиблення неузгодженості між країнами-членами у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики ЄС. Через загострення внутрішніх протиріч глобальна роль ЄС опиниться під питанням, зокрема, в категоріях сусідства та розширення. Міграційна політика, спільна аграрна політика, а також зобов'язання щодо Зеленої угоди, стануть причинами внутрішньополітичних суперечок, що також посилять ерозію діючих європейських механізмів та послабять ефективність вироблення спільних рішень.

Окрему небезпеку представляє зміна внутрішньополітичного балансу між Німеччиною та Францією в рамках Євросоюзу, в тому числі на тлі виходу Британії зі складу ЄС. Франція відчуває посилення своєї політичної ваги в рамках європейської спільноти, зокрема на тлі запланованого завершення політичної кар'єри канцлера ФРН А. Меркель у 2021 році [29].

До варіабельних факторів, що визначатимуть розвиток ЄС у майбутній перспективі, можна віднести тривалість і глибину економічної кризи, яка розпочалася у 2020 році, а також здатність в умовах кризи забезпечити соціальну справедливість і стабільність у суспільствах держав-членів ЄС. Окрім цього, на дестабілізацію суспільно-політичної ситуації може вплинути лібералізація ринку праці як реакція на глобальні технологічні зміни (такі як цифровізація та роботизація). Супровідним чинником цього процесу може бути скорочення соціальних гарантій для населення.

На подальше майбутнє Євросоюзу може вплинути поглиблення економічних розбіжностей між країнами-членами, що в свою чергу спричинить поглиблення ціннісних відмінностей, а також посилення різних варіантів

націонал-консервативної ідеології. Крім Польщі та Угорщини, подібні ідеї можуть закріпитися у низці інших європейських країн.

Зростання економічних розбіжностей та посилення «неліберальних» ідеологій в державах ЄС провокуватимуть подальшу диференціацію держав ЄС за рівнем політичного впливу. У міжурядових форматах всередині ЄС посилюватиметься роль великих західноєвропейських держав.

Окрім цього, не слід забувати про соціальні проблеми європейських країн: продовжується падіння рівня народжуваності, старіння європейських націй та скорочення чисельності працездатного населення. У цьому лежить фундаментальна причина кризи в Європі, яке збережеться у довгостроковій перспективі. На додаток до цього, це робить Європу залежною від робочої сили з-за кордону. У свою чергу приплив мігрантів грає на користь консервування проблем, пов'язаних з їхньою недостатньою інтеграцією в європейських суспільствах.

Згідно із результатами дослідження Pew Research Center, навіть якщо вся міграція в Європу буде негайно й назавжди припинена, мусульманське населення Європи все одно зросте, за прогнозами, з поточного рівня 4,9% до 7,4% до 2050 року. Причиною є демографічні чинники – більшу частку іммігрантів складає молоде населення, віком до 35 років, що має вищий коефіцієнт народжуваності, у порівнянні з європейцями [116].

Відповідно до сучасних геополітичних та суспільних факторів розвитку ЄС, пропонуються два основних сценарії майбутнього Євросоюзу як міжнародної інтегрованої спільноти. Відповідно до першого сценарію (сценарію «роз'єданого Євросоюзу»), економічна криза зруйнує міждержавні зв'язки всередині ЄС. Менш потужні держави не зможуть ефективно протистояти суспільно-політичній дестабілізації, спровокованій масштабними соціально-економічними труднощами. Відбудеться історичний поділ на Західну та Східну Європу, відповідно до базових параметрів соціально-економічного та політичного розвитку.

Другий сценарій передбачає «консолідований Євросоюз» у вигляді системи «ядра та периферії» – інститути ЄС та держави-члени зуміють консолідувати зусилля та спільно реалізувати ефективні заходи щодо стабілізації економік після кризи 2020 року. При цьому у самій Євроспільноті виокремиться група ключових країн, серед яких Німеччина, Франція, країни Бенілюксу та декілька інших. Це ядро візьме на себе функцію вироблення зовнішньополітичної стратегії та напрямів перспективного розвитку ЄС. Ключовим фактором реалізації сценарію «консолідованої Європи» є здатність європейських країн об'єднатися й ефективно реалізувати «перезапуск» економіки після кризи.

Окрім економічного аспекту, як одного з інтегруючих компонентів європейської єдності, соціальна напруженість у зв'язку з існуванням у культурному просторі Європи такої потужної сторонньої течії, як іслам, тільки посилюватиметься найближчими роками. Міжнародна міграція є неминучим явищем сучасності, а Європа в найближчому майбутньому, залишатиметься потужним «магнітом» для мігрантів. Тому ЄС потрібно працювати над виробленням ефективних правових шляхів управління міграційними потоками та імміграційними спільнотами. Серед подібних заходів – боротьба з організацією нелегального трафіку мігрантів, спрощення доступу до ринку праці ЄС, реформування законодавства для забезпечення основних прав мігрантів, фінансування інших країн поза межами ЄС для створення житлових районів (не таборів) для мігрантів-біженців з усіма необхідними умовами проживання.

Нагальною проблемою також є прагнення мусульман повністю зберегти свою ідентичність на теренах Європи та відстоювати власну легітимність перебування на континенті саме як носіїв ісламської традиції. У боротьбі за свої релігійні права мусульмани стикаються з невдоволення та неприйняттям європейцями того факту, що іслам вже став частиною сучасної європейської культури.

Бажання зберегти мусульманами власну ідентичність у країнах Західної Європи, з переважно християнським населенням, може становити небезпеку

ментальним і культурним європейським традиціям. Серед основних завдань, що постали перед владою країн ЄС, – збереження європейської ідентичності (етнічної, культурної, історичної) та вирішення проблем становлення громадянської нації з урахуванням зростання частки мігрантів з кардинально іншим світосприйняттям у суспільстві. У зв'язку з цим, можна припустити майбутній розвиток ситуації за декількома сценаріями.

Згідно з першим сценарієм, в діючому політико-культурному контексті у Західній Європі відбудуватиметься посилення націоналістичних настроїв та перемога ультраправих партій, які підтримують застосування авторитарних заходів щодо мусульман-іммігрантів. Наприклад, французька правопопулістська партія «Національне об'єднання» на чолі з лідером Марін Ле Пен вже представлена у місцевих та регіональних органах влади, та розраховує прийти до управління державою на національному рівні шляхом перемоги на президентських виборах у 2022 році. Це буде вже третя спроба Ле Пен стати главою держави. У 2017 році вона змогла пройти до другого туру виборів, де поступилася президентським кріслом діючому голові держави Е. Макрону, який дотримується ліберальних поглядів. Правопопулістські партії виступають на виборах різного рівня в державах ЄС (прикладом є Франція, Німеччина, Австрія), як серйозні конкуренти «системних» політичних сил, здобуваючи представництво в національних парламентах та урядових коаліціях.

Альтернативою першого сценарію може бути сценарій втрати контролю над ситуацією в ЄС. Керуючись виключно принципами толерантного ставлення до мігрантів, ліберальні європейські сили не зможуть контролювати ситуацію в культурно-різноманітному суспільстві. Збільшуватиметься кількість неінтегрованих мусульманських громад, які притримуються своїх релігійних, політичних та правових цінностей. Нові райони, де живуть іммігранти, перетворюються на мусульманські анклав-гетто, що з часом лише укріплюватимуться, на виходитимуть на регіональний та національний рівень з соціально-політичними вимогами та програмами.

Досить поширеною є концепція євроісламу – в іммігрантському мусульманському середовищі відбувається трансформація ліберальних ідей, згідно з нормами ісламу. Поняття «євроіслам» було запроваджене в середині 1990-х років професором Б. Тібі, спеціально для позначення світського, помірною або модернізованого ісламу, релігійно-культурна спадщина якого буде існувати в гармонії із сучасними ліберальними цінностями. З точки зору євроісламістів, «стовпи віри» мусульман цілком можуть вписатися в європейську парадигму цінностей. Однак, концепція євроісламу стикається з низкою непереборних аргументів. По-перше, релігійно-правова доктрина мусульман передбачає всеохоплюючий характер релігії, в тому числі й теократичний характер державного управління, що є неприйнятним для європейців. По-друге, запропонована модифікація мусульманського віровчення має радикальний характер, адже відмовитися від частини релігійних традицій і культури для мусульманина майже нереально. Для багатьох мусульман така модернізація ісламу рівноцінна прийняттю нової віри. По-третє, не на користь можливості реалізації концепції євроісламу слугує той факт, що діючі європейські уряди, керуючись принципом свободи віросповідання, як правило, не наважуються втручатися у справи ісламу, стверджуючи, що подібне втручання означає порушення прав людини.

Аналізуючи сучасний стан ЄС як політичного та культурно-цивілізаційного інтегрованого об'єднання, слід підкреслити, що попри всі кризи Євросоюз продовжує функціонувати. Зазнаючи різноманітних кризових явищ та дисфункцій в одних сферах, ЄС цілком ефективно проявляє себе в інших галузях і навіть реалізує нові проекти поглиблення інтеграції. В контексті невідворотності існування ісламу в Європі, питання збереження європейської ідентичності вимагає спільної координованої діяльності всіх європейських держав, а саме вироблення єдиної концепції взаємодії з мусульманськими громадами, адже на даний момент держави ЄС діють виключно відповідно до власних національних інтересів. Разом із цим, для формування й розвитку європейської ідентичності потрібна подальша демократизація суспільства та

сприяння підтримці інших європейських цінностей як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дозволяють сформуванати основні теоретичні узагальнення, що свідчать про реалізацію поставлених завдань роботи.

1. Історико-соціальний аналіз формування концепції єдиної Європи дає підставу стверджувати, що це складний історичний процес. Ідея об'єднання європейських країн перейшла у практичну площину відносно нещодавно – у другій половині ХХ ст. почалися інтеграційні процеси на теренах Європи, сформувавши потужне міжнародне політико-економічне об'єднання. В основі європейської єдності – спільні культурно-історичні надбання, християнські традиції та релігійні ідеали, гуманістичні погляди та демократичні цінності.

2. Європейська ідентичність, як унікальний тип людської самоідентифікації, сформувалася на стійкому культурному, історичному, релігійному й ідеологічному підґрунті, та утвердилася на тлі інтеграційних процесів європейських країн. Унікальність європейської ідентичності полягає в сприйнятті особою себе як частини європейської спільноти, не відкидаючи при цьому власну національну приналежність. «Єдність у різноманітті» – гасло, що найбільш влучно відображає суть концепції європейської ідентичності.

3. Конфесійна ідентичність є одним із вирішальних аспектів поділу людства на цивілізаційні спільноти. Сучасні принципи та цінності Європи були сформовані внаслідок історичного впливу християнських традицій. Християнство стало не лише ідеологічною основою європейського об'єднання, а й безпосередньо організаційним рушієм інтеграційних процесів на теренах Європи. Однією з причин кризи, в яку потрапив Європейський Союз, є дифузія його ціннісної основи – віддалення від духовно-культурної християнської традиції.

4. Ісламська цивілізація належить до плеяди величних сучасних світових цивілізацій, що справила потужний духовно-культурний вплив на світ християнства. Мусульманські релігійні принципи й цінності, що регламентують всі сфери суспільного життя, є визначальним базисом мусульманської спільноти.

Історично сформувалося протистояння ісламської та західної цивілізації, Сходу і Заходу, що сьогодні вилилося у «зіткнення цивілізацій» (згідно з концепцією С. Хантінгтона), що може стати фатальним для всього людства.

5. Незважаючи на стійку традиційну основу, іслам зазнає впливу глобальних міжнародних процесів. На сучасні глобалізаційні тенденції мусульманські спільноти реагують по-різному – від наміру модернізувати ісламські традиції до посилення ісламістських фундаменталістських ідей, що часто виливаються у радикальні екстремістські прояви.

6. Попри те, що іслам має характерні особливості, що сприяють радикалізації мусульман (релігійні принципи регулюють абсолютно всі сфери суспільного життя, формують вороже сприйняття інших релігій та ідею джихаду у різних формах прояву), ісламські радикальні течії є наслідком цілого комплексу історичних та соціально-економічних факторів, а не породженням ісламської релігії.

З кінця ХХ ст. починається підйом міжнародного ісламського тероризму, як інструменту досягнення цілей терористичних угруповань. Проблема міжнародного тероризму переросла в глобальну проблему сучасності, та особливо гостро вона сприймається в європейському суспільстві, де терористичні атаки відбуваються регулярно в контексті міжрелігійних непорозумінь.

7. Напруга у французькому багатоманітному суспільстві найбільш красномовно демонструє складнощі сучасного ісламсько-християнського діалогу. Ісламізація Франції, спричинена її лояльним міграційним законодавством й толерантним ставленням до іммігрантів, стала «бомбою сповільненої дії». Мусульмани виявилися не готовими інтегруватися в європейську спільноту і переймати західні цінності. За рахунок кращих соціально-демографічних показників та міцних духовних традицій, мусульманські громади швидко розширюються та укріплюють своє становище в суспільстві.

Страх міжконфесійних непорозумінь, конфліктів та проявів тероризму стали буденністю французької спільноти. Стратегічними завданнями національної влади є збереження традицій та цінностей, що становлять ядро національно-культурної ідентичності Франції, а також протистояння радикальному ісламу.

8. При формуванні проектів майбутнього розвитку Європи як цивілізаційної спільноти враховувалися фактори економічної кризи 2020 року (спричиненої епідеміологічною ситуацією в світі), соціально-політичної кризи в європейських національних спільнотах, демографічні чинники, міграційна криза, соціальні конфлікти та напруження в суспільстві. Серед можливих сценаріїв можна виокремити сценарій посилення «правих» настроїв в європейських країнах, прихід до влади правопопулістських партій, які стануть на захист європейської ідентичності та вдаватимуться до рішучих та радикальних дій щодо міграційних спільнот. Також можливий варіант посилення мусульманських політичних та соціальних рухів на тлі толерантного ставлення до них. Нині не існує реальної концепції модернізації ісламу, що могла б гармонійно існувати в Європі – мусульмани активно відстоюють свої традиції і прагнуть заявляти про себе як про носіїв ісламських релігійно-культурних цінностей. Можливим варіантом гармонізації християнсько-мусульманського співжиття на теренах Європи є вироблення єдиної правової та культурної концепції взаємодії з мігрантами та мусульманськими громадами для всіх європейських країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин А. Исповедь / пер. с лат. М. К. Сергеенко. Москва : Ренессанс, СП ИВО — Сид, 1991. 488 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_srednevekovaja/avgustin_a_ispoved/8-1-0-3705.
2. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. *Лабораторія законодавчих ініціатив* : веб-сайт. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/European_Values.pdf (дата звернення 18.02.2013).
3. Андрейко В. Розвиток міграційних процесів в Європі та Україна. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. «Історія». 2019. Вип. 2 (41). С. 134-142.
4. Ачкасов В. А., Ланцов С. А. Мировая политика и международные отношения. Москва: Аспект Пресс, 2011. 480 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk777645.pdf>.
5. Бабкіна О. В. Політологія: навч. посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 568 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-book-83.html>.
6. Безпекова культура Франції: квінтесенція амбіцій та ілюзій. *Аналітичний центр ADASTRA*: веб-сайт. URL: <https://adastra.org.ua/blog/bezpekova-kultura-franciyi-kvintesenciya-ambicij-ta-ilyuzij> (дата звернення: 26.07.2020).
7. Белл Д. Щодо великої відбудови: релігія і культура в постіндустріальну добу. Київ: Генеза: Філософія. Історія. Політологія, 1997. № 1 (5). С. 52-65
8. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2006. 288 с. URL: <https://filosoff.org/brzezinski/tvorchestvo/vybor-mirovye-gospodstvo-ili-globalnoe-liderstvo/>

9. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: АСТ, 2015. 704 с. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/AMERICA/bzhezinskij.txt>
10. Біблія / переклад І. Огієнка. Київ: Українське біблійне товариство, 2002. 1165 с.
11. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. Москва: Весь мир, 2014. 560 с. URL: <https://philologist.livejournal.com/7063485.html>
12. Бродель Ф. Что такое Франция? Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. 406 с. URL: http://krotov.info/libr_min/02_b/ro/del_01.htm/
13. Бузова Т. Феномен релігійного екстремізму. Автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 2009. 18 с.
14. Васильева М. Макрон намерен создать во Франции «просвещённый ислам». *Euronews*: веб-сайт. URL: <https://euronews.com/2020/10/02/macron-wants-educated-islam> (дата звернення: 02.10.2020).
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва: Политиздат, 1990. URL: <http://tehne.com/library/veber-m-izbrannye-proizvedeniya-moskva>.
16. Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира. Избранное. Образ общества. Москва: Знание, 1994. 288 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/index.php
17. Везель Б., Елкина А. Почему во Франции так много мусульман становятся радикалами. *Deutsche Welle* : веб-сайт. URL: <https://www.dw.com/ru/pochemu-vo-francii-tak-mnogo-musulman-stanovjatsja-radikalami/a-55481813> (дата звернення: 09.11.2020).
18. Ветринський І. Концептуальні засади дослідження геополітики в умовах глобалізації. *Віче*. 2015. № 22. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_22_3
19. Волошин Ю.О. Legal globalization and interstate integration as a leading factor of the formation of state security and sovereignty. Atlantic Press. 2nd

International Conference on Social, Economic and Academic Leadership, 2018. № 11. P. 351-358 (видання індексується Web of Science)

20. Волошин Ю.О., Мушак Н.Б. Impact of COVID-19 on the realization of freedom of movement in the European Union and its member states. Atlantic Press. 2nd International Conference on Social, Economic and Academic Leadership, 2021. № 170. P. 129-134 (видання індексується Web of Science)

21. Волошин, Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти. К. : Логос, 2010. 428 с.

22. Волошин, Ю. О. Проблема міждисциплінарності у визначенні категорії «інтеграція» та її роль у розвитку національного. Вісник Інституту законодавства Верховної Ради України, 2011. № 4. С. 16–23.

23. Ворошилова С. Не смеха ради: Зачем Charlie Hebdo продолжают шутить, когда за эти шутки убивают. *Bird In Flight*: веб-сайт. URL : <https://birdinflight.com/ru/mir/20201104-harlie-hebdo.html> (дата звернення 05.11.2020).

24. Высоцкая М.П., Назаренко А.П. Economic management in crisis conditions. Управление экономикой в кризисных условиях. Economic Development: Global Trends and National Peculiarities. Collective monograph. – Poland: “Publishing House “Baltija Publishing”, 2020. p. 30-45. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/59/1142/2484-1>

25. Гаврилова Н. В., Чинякова М. В. Міграційна криза в ЄС та її наслідки для Франції. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*. 2017. №19. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsiy-na-kryza-v-es-ta-yiyi-naslidki-dlya-frantsiyi> (дата обращения: 21.11.2021).

26. Гаджиев К.С. Геополитика. Учебник. 6-е изд. перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 376 с. URL: <https://urait.ru/book/geopolitika-431852>.

27. Гвоздь В. Ислам: Путь к свету или дорога в сумрак средневековья? *Аналитичний цент Борисфен Інтел* : веб-сайт. URL:

https://bintel.org.ua/ru/nash_archiv/arxiv-regioni/arxiv-yevropa/arxiv-insha-yevropa/islam3/ (дата звернення: 7.10.2014).

28. Герасимчук А. Європа під ударом: що стоїть за новою хвилею ісламістських терактів. *Європейська правда*: веб-сайт. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/11/5/7116133/> (дата звернення: 05.11.2020)

29. Герасимчук С., Шелест Г. Сценарії і тренди 2021: міжнародна політика. *Friedrich Ebert Stiftung*. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17239.pdf> (дата звернення: 03.12.2020).

30. Гібридна міграція: три сценарії завершення кризи на польсько-білоруському кордоні. *Аналітичний портал Слово і діло*: веб-сайт. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/11/16/kolonka/aleksandr-radchuk/bezpeka/hibrydna-mihracziya-try-scenariyi-zavershennya-kryzy-polsko-biloruskomu-kordoni> (дата звернення: 16.11.2021).

31. Гнатюк М., Черногор Я. Зародження ідей об'єднання Європи. *Віче*, 2010. № 20. С.13-15. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2239/2>

32. Гоголь К. В. Іслам як чинний цивілізаційного вибору Європи: реальність та перспективи. Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики 2020: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: НАУ, 2020. С. 318 – 325.

33. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Исламизм и его роль в современном исламском обществе. Москва: Московская редакция издательства «Учитель», 2019. 144 с. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/69996/ssoar-2019-grinin_et_al-.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2019-grinin_et_al-.pdf

34. Данилевский Н. Россия и Европа. Москва : Книга, 1991. 574 с. URL: https://imwerden.de/pdf/danilevsky_nikolay_rossiya_i_evropa_1991__ocr.pdf

35. Даудов Р. Х. Место и роль традиционализма и модернизма в исламской онтологии. *Фундаментальные исследования*, 2014. № 11 (часть 3). С. 684-689. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=35585>

36. Добаев И. П. Ислам и миграции в Европе. Государственное и муниципальное управление. *Ученые записки*, 2015. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-i-migratsii-v-evrope> (дата звернення: 19.11.2021).
37. Емельянов Ю. Рождение и гибель цивилизаций. Москва: Вече, 2000. 544 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=185943>
38. Ермакова Э.В. Борьба с терроризмом в Европе: утопия или упущенная возможность. *Теории и проблемы политических исследований*, 2018. Том 8. № 1А. С. 69-80.
39. Есса А., Осман А. Вивчення ісламської цивілізації та внеску мусульман у Відродження. / пер. з англ. Віталія Щепанського. Острог: Міжнародний Інститут Ісламської Думки, 2020. URL: <https://iiit.org/wp-content/uploads/Ukrainian-Studies-in-Islamic-The-Muslim-Contribution-to-the-Renaissance-Ahmed-Essa-Othman-Ali.pdf>
40. Європейський Союз: інституційно-правові основи та функціонування : навч.-метод. посіб. / І. А. Грицяк, О. Ю. Оржель, М. Є. Чулаєвська та ін. ; за заг. ред. І. А. Грицяка. Київ : НАДУ, 2009. 188 с.
41. Жовтенко Т. Еволюція тероризму: від «Аль-Каїди» до «Ісламської держави». *Радіо Свобода*: веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27363602.html> (дата звернення 13.11.2015).
42. Загальна декларація прав людини. – Київ: УПФ. Вид-во «Право», 1995. – 331 с.
43. Заковоротная М.В. Идентичность человека: социально-философские аспекты: моногр. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 1999. 199 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/15495/>
44. Захарова Е. А. Современный терроризм в зеркале французской политики. *Полит. наука*, 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-terrorizm-v-zerkale-frantsuzskoy-politiki> (дата обращения: 06.12.2021).

45. Интеграция иммигрантов во Франции: в чем особенность? *Информационно-аналитический журнал «Политическое образование»*: веб-сайт. URL: <http://www.lawinrussia.ru/blogs/redaktsiya-po/2011/06/01/integratsiya-immigrantov-vo-frantsii-v-chem-osobennost>.

46. Ісламізація Європи: міф чи реальність? веб-сайт. URL: <https://ukr.agromassidayu.com/islamizaciya-evropi-mif-ili-realnost-a-34080> (дата звернення: 12.06.2021)

47. Исламский радикализм. *Центр арабських та мусульманських досліджень*: веб-сайт. URL: <http://islamica.ru/islamism/?uid=112>.

48. Ісламська радикалізація відбувається у Європі, а не лише в Сирії (експерт Олів'є Руа). *Hromadske*: веб-сайт. URL: <https://hromadske.ua/posts/islamska-radykalizatsiia-vidbuvaietsia-u-yevropi-a-nelyshe-v-syrii-ekspert-olivie-rua> (дата звернення: 15.12.2015).

49. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / Яковюк І. В., Анакіна Т.М., Трагнюк О.Я., Комарова Т.В.. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 208 с. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/1210>

50. Кавешников Н. Сценарии развития Европейского союза. *Мир перемен*: веб-сайт. URL: <http://mirperemen.net/2020/06/scenarii-razvitiya-evropejskogo-soyuza/> (дата звернення: 19.06.2020)

51. Кант И. К вечному миру. Электронная библиотека : Гражданское общество в России. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Kant.K_vechnomu_miru.pdf

52. Кисельов О.С. Вивчення мусульмансько-християнських відносин в Україні: завдання, методи та проблеми. *Наука. Релігія. Суспільство*, 2009. №1. С. 119–122.

53. Киссинджер Г. Понять Путина. Политика здравого смысла. Москва: Алгоритм, 2014. 208 с. URL: <https://litportal.ru/avtory/genri-kissindzher/kniga-ponyat-putina-politika-zdravogo-smysla-171872.html>.

54. Колодний А. Практикум толерантизації міжконфесійних відносин *Релігійна свобода*, 2011. Вип. 16. С. 203-216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2011_16_25
55. Конвенція про захист прав і свобод людини / Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Київ: Парламентське видавництво, 2000.
56. Конституція Французької Республіки (прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 р.) : станом на 30 серпня 2015 р. : пер. з фр. / укладач П. В. Романюк. Харків : Право, 2015. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/127/1-13.pdf>
57. Концепт «Європа»: навч. посібник / Ващенко А.В., Гаврилов В.М., Дятлов В.О., Казимір В.А., Кеда М.К., Коваленко О.О., Соломенна Т.В. Чернігів : Десна Поліграф, 2018. 296 с. URL: https://aprei.com.ua/wp-content/uploads/2018/12/Koncept_Europa.pdf
58. Концепція «безпечної третьої країни» в умовах міграційної кризи ЄС. *LexInform*: веб-сайт. URL: <https://lexinform.com.ua/v-sviti/kontseptsiya-bezpechnoyi-tretoy-i-kraiyiny-v-umovah-migratsijnoyi-kryzy-yes/> (дата звернення: 01.11.2019).
59. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування : навч. посіб. 2-ге вид., виправ. і доп. Рекомендовано МОН. Київ, 2012. 759 с. URL : <http://www.library.cv.ua/es/dovidnyk.pdf>
60. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2004. 314 с.
61. Коран українською. Переклад смислів / Пер. з араб, та ком. М. М. Якубовича, передм. Саїда Ісмагілова. Київ: Основи, 2015. 448 с.
62. Короленко А., Ліщук А. Релігійна безпека: історія, тенденції, проблеми. Харків: Соціум, 1997. 234 с.
63. Куденхове-Каллерги Р.Н.. Пан-Європа. / пер. с немецкого. *Центр стратегической конъюнктуры*: веб-сайт. URL: http://conjuncture.ru/wpcontent/uploads/2013/03/web_coudenhove-kalergi_kampf-um-paneuropa.pdf

64. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор А. І. Кудряченко // Інститут європейських досліджень НАН України. Київ, 2010. 405 с.
65. Лазарева А. Інклюзивність чи асиміляція? *Український тиждень*: веб-сайт. URL: <https://tyzhden.ua/World/217066> (дата звернення 20.07.2018).
66. Майданюк В. Н. Чому Франція страждає від терактів? *Вголос* : веб-сайт. URL: http://vgolos.com.ua/articles/chomu_frantsiya_strazhdaie_vid_teraktiv_221699.html
67. Маркова Н.М. Исламо-христианский диалог: первые поиски форм взаимной веротерпимости в конце XIX в. *Философия и культура*, 2019. № 7. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=30523
68. Маркус Дж. Выборы во Франции: как смотрят на окружающий мир Макрон и Ле Пен. *BBC News*: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-39793374> (дата звернення: 03.05.2017)
69. Мартін Н., Савченко С., Грабська А. Як змінився тероризм у Європі за останні десятиліття. *Deutsche Welle* : веб-сайт. URL: <https://www.dw.com/uk/a-19159312> (дата звернення 20.12.2016).
70. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций». *Век глобализации*. 2008. № 1. С. 109 – 119. URL: https://www.socionauki.ru/journal/files/vg/2008_1/109-119.pdf
71. Міжнародний тероризм та глобальна міграція. Аналітичний цент Борисфен *Інтел*: веб-сайт. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/politics/mizhnarodnyy-teroryzm-ta-hlobalna-mihratsiya/> (дата звернення 04.12.2020).
72. Міністр оборони Польщі: напад Росії на Україну – це зіткнення цивілізацій. *День*: веб-сайт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/290916-ministr-oborony-polshchi-napad-rosiyi-na-ukrayinu-ce-zitknennya-cyvilizaciy> (дата звернення: 29.09.2016).

73. Морозов В. Е. Понятие государственной идентичности в современном теоретическом дискурсе. *Международные процессы*. 2006. № 1. URL: [http:// www.intertrends.ru/tenth/007.htm](http://www.intertrends.ru/tenth/007.htm) (дата звернення: 15.12.2015).
74. Назаренко Р. Зрозуміти іслам: як підійти до вивчення Близького Сходу. *Українська правда*: веб-сайт. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/05/14/240990/> (дата звернення 14.05.2020)
75. Несправа М.В. Три сценарії розвитку ісламу в Європі. Гілея: зб. наук. праць. 2017. Вип. 126. С. 296–299.
76. Новак В. О., Луцький М.Г. , Макаренко Л.Г. Інформаційне забезпечення менеджменту: навч. пос. Київ: Кондор, 2006. 462 с. (Гриф Міністерства освіти і науки України. Лист № 14\18.2-6 від 10.01.06 р.)
77. Павлов С., Мезенцев К., Любцева О. Географія релігій. Київ: АртЕк, 1998. 504 с. URL: https://www.studmed.ru/lyubceva-oo-mezencev-kv-pavlov-sv-geografya-relgy_6d13bd9d85c.html
78. Подаєнко Ю. Л., Новокшанова О. С. Ісламський чинник як невирішене питання західноєвропейської політики мультикультуралізму. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: *Політологія*, 2012. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_182_170_18.
79. Поняття європейської ідентичності та її значення для політики ЄС. *Аналітичний центр ADASTRA*: веб-сайт. URL: <https://adastra.org.ua/blog/ponyattya-yevropejskoyi-identichnosti-ta-yiyi-znachennya-dlya-politiki-yes> (дата звернення 13.10.2021)
80. Правові виклики сучасності: міжнародна міграція в умовах глобалізації : Матеріали I Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. Чернівці : Чернівецьк. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 236 с. URL: https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Pravovi_Vykl_Mat_Conf_Vupr.pdf.
81. Рамадан Т. Ислам – европейская религия» *Euronews* : веб-сайт. URL: <https://ru.euronews.com/2015/01/10/muslim-groups-fear-backlash-after-terrorist-attacks-in-paris> (дата звернення 10.01.2015).

82. Родригес А.М. Ислам: вызовы глобализации. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*. 2017. №3 (56). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-vyzovy-globalizatsii> (дата звернення: 19.11.2021).

83. Руа О. Ислам на Западе или западный ислам? Разрыв связи между религией и культурой. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2017. №3 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-na-zapade-ili-zapadnyu-islam-razryv-svyazi-mezhdu-religiey-i-kulturoy> (дата обращения: 06.12.2021).

84. Саид Э. Европа и её «чужие»: арабская перспектива. Диалоги о Европе: сборник / Р. Керни. Москва: Весь Мир, 2002 . – С. 51 - 60.

85. Семенченко О. Чому Велика Британія не бажає запроваджувати спільну європейську валюту. *Радіо Свобода*: веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1966223.html> (дата звернення: 23.02.2012)

86. Соколов В. Г., Суворов М. Н. Ислам на Западе : учебное пособие. С.-Петербург. гос. ун н-т. Санкт-Петербург : Президентская библиотека, 2016. – 239 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/217179096.pdf>

87. Солодько А. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики. *Аналітичний центр CEDOS*: веб-сайт. URL: <https://cedos.org.ua/uk/migration/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analizpolityky> (дата звернення: 04.03.2016).

88. Солтанова Гюльсан Рза «Исламское возрождение», как исторически обусловленная борьба внутри ислама. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 2015. №7-8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskoe-vozrozhdenie-kak-istoricheski-obuslovlennaya-borba-vnutri-islama> (дата обращения: 19.11.2021).

89. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 543 с. URL: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf>

90. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp->

content/uploads/2014/12/Сучасна-політологічна-лексика_-короткий-енциклопедичний-словник.pdf

91. Тарик А. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад и современность / пер. с англ. А.В. Старосты. Москва: Владос, 2006. 528 с.
92. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. / пер. з англ. О. Панич. Київ: Дух і література, 2013. 664 с.
93. Тиби Б. Является ли ислам политической религией? *Неприкосновеный запас*, 2006, № 6 (26). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/6/tib1.html>
94. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад. Москва: Айрис-Пресс, 1990. 592 с. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=75725
95. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: Издательство АСТ, 1999. 784 с. URL: http://www.read.virmk.ru/present_past_pdf/Toffler_Tretiya_volna.pdf
96. Федосеев А. Крах мультикультурализма в Европе. *Созидатель* : веб-сайт. URL: <http://sozidatel.org/articles/analitika/3811-krah-multikulturalizma-v-evrope.html> (дата звернення 25.09.2013)
97. Франция: более половины мусульман до 25 лет считают, что законы шариата важнее законов страны. *Euronews*: веб-сайт. URL : <https://dknews.kz/ru/v-mire/133732-franciya-bolee-poloviny-musulman-do-25-let-schitayut> (дата звернення: 06.11.2020)
98. Фукуяма Ф. Конец истории? Філософії політики. Авт. урядник В.П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. – Т. IV. – С. 7–28.
99. Хабермас Ю. Расколотый Запад. Москва: Весь Мир, 2008. URL : <https://www.vesmirbooks.ru/books/catalog/philosophy/216/>
100. Хантінгтон С. Захід унікальний, але не універсальний. Світова економіка і міжнародні відносини (МЕіМО). 1997. № 8. С. 84-87.
101. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций Москва: «Издательство АСТ», 2003. 603 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/huntington-stolk_civil-a.htm#_Тoc163509637.

102. Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособие Москва: Гардарики, 2002. 590 с. URL: <https://www.academia.edu/23674739>.
103. Черній А. М. Релігієзнавство: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2003. 403 с. URL: <https://www.ebk.net.ua/Book/religia/zmist.htm>
104. Шульга М. Європа та «інші». *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 157-165.
105. Юсеф Н. Н. Мусульманская цивилизация: влияние религии и культуры на современные международные отношения: учеб. пособие для студ. вузов. Киев: ДП «Изд. дом «Персонал», 2012. 272 с.
106. Яким буде християнство в Європі у 2050 році? *CREDO*: веб-сайт. URL: <https://credo.pro/2020/08/271034> (дата звернення 03.08.2020).
107. Ямпольська Л. М. Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. 190 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789.pdf>
108. Яшлавский А. Антииммигрантские партии Европы: фальстарт или второе дыхание? *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2018. Т. 11. № 3. С. 230-244. URL: <https://www.imemo.ru/publications/info/antiimmigrantskie-partii-evropi-falystart-ili-vtoroe-dihanie>
109. Яшлавский А. Идеология салафитского джихадизма как тоталитарный проект. *Россия и мусульманский мир*. 2013. №9 (255). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologiya-salafitskogo-dzihadizma-kak-totalitarnyy-proekt> (дата звернення: 06.12.2021).
110. Атик А. Возрождение Ислама в эпоху глобальных перемен. *Культура народов Причерноморья*, 2013. № 254. С. 217-220. URL: <http://hdl.handle.net/20.500.12424/1066351>
111. Berger M. Religion and Islam in Contemporary International Relations. The Hague, Netherland Institute of International Relations «Clingendael» №27.– 2010. – 33 p.

112. Charlie Hebdo: історія висміювань і суперечок. *Радіо свобода*: веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26782403.html> (дата звернення: 8.01.2015).

113. Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973). URL: http://www.cvce.eu/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html (дата звернення 18.12.2013)

114. Fukuyama F. Against Identity Politics: The New Tribalism and the Crisis of Democracy. *Foreign Affairs*, September/October 2018. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/americas/2018-08-14/against-identity-politics-tribalism-francis-fukuyama?cid=int-nbb&pgtype=hpg>

115. Haas E. B. The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950-1957. London : Steven & Sons, 1958. 552 p.

116. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe. *Pew Research Center*: web-site. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>

117. Hohol K. V. Islam as a civilizational factor of Europe's future. «Політ. Сучасні проблеми науки»: зб. матеріалів XXI Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: НАУ, 2021. 24 с.

118. Integration of immigrants in the European Union. *Eurobarometer* : web-site. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2169>

119. Parsons T. Structure and Process in Modern Societies. Glencoe, Ill., Free Press, 1960. P. 250 – 279. URL: <https://www.worldcat.org/title/structure-and-process-in-modern-societies/oclc/255248>

120. Ramadan T. To Be a European Muslim. *The Islamic Foundation*. URL: https://www.goodreads.com/book/show/531013.To_Be_a_European_Muslim

121. Ramadan T. Western Muslims and the future of Islam. *Oxford University Press*: web-site. URL:

<https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195183566.001.0001/acprof-9780195183566r>

122. Romanenko, Y.O. Place and role of communication in public policy *Actual Problems of Economics*, 2016. 176 (2), pp. 25-26.

123. Taylor Ch. Religion and European Integration. Religion in the New Europe / ed. by Krzysztof Michalski. *Central European University Press*. 2013, P. 1–22. URL: <https://books.openedition.org/ceup/1271>

124. Walkenhorst H. The conceptual spectrum of European identity: from missing link to unnecessary evil. *Limerick Papers in Politics and Public Administration*. 2009. No. 3. URI: <http://hdl.handle.net/10344/488>

125. Yusuf al-Qaradawi, *Al-Islam wa-al-‘almaniya wajhan li-wajh*. Cairo : Dar al-Sahwa li-lNashr, 1987. 147 p.